

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

Žanro apibrėžties klausimu

Danguolė Kalinauskaitė

Vytauto Didžiojo universitetas

d.kalinauskaite@hmf.vdu.lt

Anotacija

Šis straipsnis – daugiau apžvalginis nei analitinis. Jame pristatomos skirtingų mokslo sričių tyrėjų teorinės nuostatos žanro apibrėžties klausimu, kuriomis remiantis persvarstoma žanro samprata, lygiagrečiai jai – ir teksto koncepcija. Straipsnio tikslas – parodyti, kad pasirinkus į žanrą žvelgti kaip į prasmingą komunikacinį veiksma ir atsirėmus į žanro atpažįstamumo aspektą bet kokie komunikaciniu požiūriu prasmingi tekstai, net ir trumpieji, nors iš tradicijos ir būtų laikomi nesavarankiškais, galimi tirti kaip savarankiški, kuriami pagal tam tikras žanro taisykles, kurios juose yra atpažįstamos. Teoriniam pamatui pagrįsti vieni tokių tekstų – naujienų portalų antraštės – pasirinktos nedidelės apklausos objektu. Apklausa yra tik dalis didesnio tyrimo, čia ji pasitelkta tik kaip eksperimentas, siekiant patikrinti tam tikras prielaidas, dėl to ir nedidelės apimties, ir jai nėra skiriama tiek daug dėmesio, kiek žanro sampratos analizei. Šiuo atveju apklausa reikalinga tam, kad būtų galima pamatyti, kaip žanras siejasi su skaitytojų lūkesčiais, kylančiais iš įpratimo matyti vienokias, o ne kitokias antraštes. Apklausa aiškintasi, ar ir kiek interneto vartotojai atpažįsta antraštes naujienų portaluose, jiems pateiktas be jomis nusakomų tekstų, kaip žvelgia į jas ir ką laiko antrašte. Atliktos apklausos rezultatai liudija, kad respondentai, nors ir ne visada, tačiau geba atpažinti antraštes, o remiantis jų išsakytomis nuomonėmis numanytina, kad esama tam tikrų antraštėms būdingų bruožų, būtent dėl kurių jos ir tampa atpažįstamos kaip antraštės.

Raktažodžiai: teksto žanras, komunikacinis veiksmas, žanrų tyrimai, trumpieji tekstai, naujienų portalų antraštės, tekstų žanrų lingvistika.

Keywords: text genre, communicative action, genre studies, short texts, headlines in the news portals, text genre linguistics.

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

1. Įvadinės pastabos

Tekstų žanrai yra vienas pagrindinių teksto lingvistikos objektų, tačiau, reikia pasakyti, jų tyrimai sietini jau ne tik su šia kalbotyros mokslo šaka, nes tekstų žanrams tirti taikytina metodika gali būti labai įvairi, t. y. jų tyrimas – plačiai apimantis. Nuodugnus lingvistinis tekstų ir jų kalbos tyrimas neišvengiamai peržengia kelių kalbotyros šakų ribas: jame susijungia semantikos, pragmatikos, teksto lingvistikos sričių teorija ir šių sričių tyrimuose taikomi metodai, o užsienio šalių praktika rodo, kad tokiuose tyrimuose (tiek diachroninio, tiek sinchroninio pobūdžio) ypač svarbus vaidmuo tenka tekstynų lingvistikai. Pasakytina ir dar daugiau: užsienio tyrėjų darbuose yra kalbama netgi apie tekstų žanrų lingvistiką (žr. Heinemann 2000, Gansel 2011). Christina Gansel (2011: 13) tekstų žanrų lingvistiką laiko teksto lingvistikos sritimi, o jos uždavinys, pasak tyrėjos, – tekstus kaip žanrus realizuojančius kalbos reiškinius analizuoti, aprašyti ir sisteminti atsižvelgiant į komunikacijos sritį.

Iš tikrųjų reikia pažymėti, kad žanro teorijos plėtojimas ir tekstų žanrų tyrimai yra įnašas į kelių skirtingų mokslo sričių – literatūrologijos, lingvistikos, kalbos filosofijos, komunikacijos teorijos, retorikos mokslo – tradicijų tęstinumą. Kartu ir neišvengiamai remiasi jomis. Kiekvienai minėtų mokslo sričių žanrų tyrimai yra savaip svarbūs, šių sričių tyrėjai vienaip ar kitaip kvestionuoja žanro sampratą, tik pats požiūris į žanrą skiriasi, priklausomai nuo konkrečiai mokslo sričiai priimtinių prieigų prie reiškinių. Šiame straipsnyje ir pristatomi minėtų skirtingų mokslo sričių tyrėjų požiūriai į žanrą. Toks žvilgsnis į tą patį objektą iš skirtingų mokslų pozicijų, straipsnio autorės nuomone, reikalingas pirmiausia tam, kad būtų galima pamatyti, jog, kaip bepažvelgus, žanro esmė nesikeičia, tik nelygu žiūros į patį žanrą taškas, nelygu ir kaip žvelgiama į jo realizavimo formą – tekstą: ar jis suvokiamas kaip produktas, t. y. baigtinis vienetas, ar kaip procesas. Pasirinkus pastarąjį variantą atsiveria platesnis matymo laukas: galimas imti svarstyti žanrinis savarankiškumas ir tų tekstų, kurie pagal savo prigimtį nėra laikomi atskiro žanro tekstais. Pagrindinės priežastys, kodėl savarankiško žanro statuso jie neturi, dvi: prigimtinis trumpumas ir (arba) iš tradicijos susiformavusi jo kaip nesavarankiško, tik didesnio teksto sudėtinio elemento samprata. Jeigu motyvas – pastarasis, tai pagrindu jam rasti vis tiek tampa pirmasis: dėl savo minimalizmo tokie tekstai tinkamai tarnauja kaip kitų tekstų dalys, gali funkcionuoti įvairiuose kontekstuose, o tai ir tampa priežastimi, kodėl jie tiriami tik kaip kitų diskursų komponentai, bet ne savarankiški vienetai. Savaime suprantama, dėl to nekalbama ir apie galimą tokių tekstų priskyrimą atskiram žanrui.

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

Šiuo straipsniu siekiama parodyti, kad pasirinkus į žanrą žvelgti kaip į prasmingą komunikacinę veiksmą ir atsirėmus į žanro atpažįstamumo aspektą bet kokie komunikaciniu požiūriu prasmingi tekstai, net ir trumpieji, nors iš tradicijos ir būtų laikomi nesavarankiškais, galimi tirti kaip savarankiški, kuriami pagal tam tikras žanro taisykles, kurios juose yra atpažįstamos. Apžvelgiant skirtingų mokslo sričių tyrėjų pateikiamas žanro apibrėžtis, kuriomis remiantis persvarstoma žanro ir teksto samprata, dedamas pamatas būsimiems trumpųjų tekstų tyrimams, paremiantiems žanrinio tokių tekstų savarankiškumo principą, mat juos atliekant kaip atspara galėtų būti pasitelkiama šiame straipsnyje pristatoma žanro koncepcija, žanro apibrėžčių apžvalga. Atskirų trumpųjų tekstų tyrimai laikytini reikalingais dėl to, kad jie būtų pradžia tolesniems, didesniems uždaviniams kelti ir įgyvendinti: įvairaus pobūdžio trumpieji tekstai sudaro gausią ir įvairialypę, tačiau lig šiol mažai pažiną žanrų grupę – trumpųjų tekstų žanrus, kurie užsienio šalyse, vertinant juos kaip tam tikras komunikacijos formas, turi jau ir atskirą terminą – minimalistinė komunikacija (angl. *minimalist communication*; žr. Humez et al. 2010). Mažai pažinūs kol kas trumpųjų tekstų žanrai pirmiausia todėl, kad jiems kaip žanrų tyrimų objektams nėra skirta itin daug dėmesio. Šitai turi savas priežastis: kai kalbama apie žanrus, paprastai turimi galvoje ilgi tekstai, jie dažniausiai ir pasirenkami žanrų tyrimų objektais. O iš tikrųjų vertėtų pasakyti, kad ypač svarbiais šiandien laikytini trumpųjų tekstų žanrų tyrimai, mat spartėjant gyvenimo tempui, vis labiau įvairiose žmonių veiklos srityse didėjant technologijų reikšmei ir ryškėjant jų poveikiui ar veikiant dar kitokioms aplinkybėms būtent trumpųjų tekstų žanrai ima dominuoti mūsų gyvenime ir sudaro didžiąją mūsų kasdien vartojamų žanrų dalį: tai ir trumpi pokalbiai telefonu, ir trumposios žinutės (SMS), ir skelbimai, ir įvairūs bukletų tekstai, ir t. t. Iš čia ir kyla poreikis suprasti tokius tekstus, gilintis į jų savitumą. Būtent tiriant atskiriems žanrams atstovaujančius trumpuosius tekstus praplečiamos galimybės suvokti trumpojo teksto žanro specifiką.

Verta akcentuoti ir žanrų tyrimų svarbą apskritai. Galutinę formą bet koks teksto žanras įgauna tik konkrečioje kultūrinėje visuomenėje, nes yra pritaikomas prie tos visuomenės kalbos ir apskritai prie viso kultūrinio konteksto. Atsižvelgiant į tai, tikėtina, kad skirtingose visuomenėse egzistuoja skirtingi žanriniai susitarimai. Tad galima teigti, kad konkrečioje kultūrinėje visuomenėje susiformavusi žanrų sistema daugiau ar mažiau charakterizuoja ir pačią visuomenę, o atskirų žanrų realizacijos, jų galutinių formų – kultūros specifikos nulemtų dalykų – tyrimai yra ir galimybė pažinti kiek gilesnius visuomenės

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

klodus, ne tik perprasti joje susiformavusius žanrinius ypatumus. Kaip tik todėl prasminga tirti konkrečiose visuomenėse susikūrusias žanrų sistemas, jiems priskiriamų tekstų specifiką, o tada dar ir įdomu sugretinti skirtingose visuomenėse egzistuojančias žanrines tradicijas. Verta atkreipti dėmesį į pastarojo pobūdžio – gretinamuosius – tyrimus. Aktualūs jie ypač šiuo metu, kai pasaulis yra tapęs toks mobilus: mokslo, politikos, kultūros, verslo ir kitų sričių žmonės rašo įvairių žanrų tekstus ne vien gimtąja kalba, bet ir svetimosiomis. Kaip tik dėl to tampa svarbu žinoti konkretaus žanro tekstui keliamus reikalavimus, kuo jie kitokie nei tie, kurie rašančiajam yra įprasti – susiję su gimtosios kalbos tradicija. Būtent gretinamieji tyrimai atveria tokio žinojimo vartus.

Iš to, kas paminėta, matyti, kad žanrų tyrimai jau patys savaime yra nenuginčijamai visapusiškai vertingi. Viena jų teigiamybių išryškėja tada, kai tyrimai tampa plataus masto (pavyzdžiui, apima kokių nors požiūriu panašių žanrų grupę), ne mažesne laikytinas ir plačiai aprėpiantis požiūris į tekstų žanrų tyrimus (gebėjimas derinti kelių mokslo sričių ar kelių tos pačios mokslo srities šakų žinias ir metodiką), o dar reikšmingiau, manytina, – pirmiausia į patį tyrimo objektą, t. y. teksto žanrą. Būtent ties juo toliau straipsnyje ir susitelkiama.

2. Teksto žanro samprata

Vertėtų pasakyti, kad netrumpą laiką požiūris į žanrą apskritai buvo gana siauras, mat žanras sietas tik su meno kūriniais – Lietuvoje tas matyti kad ir iš lig šiol žodynuose pateikiamų žanro apibrėžčių. Visgi žanrais grįstas ne tik meno pasaulis, jie yra svarbūs ne tik šiai, tačiau ir bet kuriai kitai žmonių veikimo šakai. Kalbant grynai tik apie tekstų žanrus, reikia pasakyti, kad čia irgi matyti kurį laiką vyravęs žanro sampratos ribotumas, mat būta požiūrio, kad žanrais skirstomi tik literatūriniai tekstai. Kaip bebūtų, galima konstatuoti, kad toks požiūris jau senokai pakito. Dėl to ir tekstų žanrų tyrimai šiandien reikšmingi ne tik literatūros, bet visam mokslo pasauliui ir atliekami įvairių sričių mokslininkų. Skirtingi tyrėjai į žanrą žvelgia savaip, pasirinkę jų atstovaujamai mokslo sričiai pritinkančias prieigas.

Literatūrologams teksto žanras gali tapti objektu tyrimų, varijuojančių nuo tekstų tipologinių klasifikacijų iki kultūros studijų; lingvistikos mokslo žmonės jį gali matyti, pavyzdžiui, kaip taikomosios kalbotyros, teksto ir tekstynų lingvistikos, sociolingvistikos, diskurso analizės tyrimų objektą; filosofinės krypties žanro studijos (aptariamuoju atveju konkrečiai telkiamasi ties kalbos

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

filosofija) žanrą objektu pasirinktų žanro kaip socialinio veiksmo teorijoms pagrįsti; komunikacijos studijų srityje žanras tyrimų objektu, tikėtina, taptų atliekant žiniasklaidos tyrimus, kur jau pats žanras kaip tyrimo objektas labai nevienalytis vien dėl to, kad vienokie ar kitokie jo aspektai inspiruoti žiniasklaidos rūšies. Tai – tik kelios pavyzdžiais pasitelktos žanrų tyrimų realizavimo galimybės, iš kurių, be kita ko, išryškėja žanro kaip tyrimo objekto universalumas. Priklausomai nuo mokslo srities, žanrų tyrimų dėmesio centre atsiduria skirtingi tekstai, o atsižvelgiant į tekstus, žinoma, ir patys tyrimai orientuojami į skirtingus tikslus. Maža to, ne tik žanrų tyrimų sritys, bet ir pačių tyrimų pobūdis gali būti įvairiopus, net ir toje pačioje mokslo srityje, atsižvelgiant į tai, kokių tikslų siekiama vienais ar kitais tyrimais: konkretus žanras galimas tirti kitų žanrų kontekste, taip nešant indėlį į pasirinktos žanrų grupės tyrimų plėtojimą, o gali būti gilinamasi ir tik į pavienių žanrų subtilybes. Vadinasi, tas pats objektas – teksto žanras – gali būti pasirinktas išsikėlus visai skirtingus tyrimų tikslus. Iš tikrųjų žanrų tyrimų realizavimo galimybių sąrašas tęstinis dar ir dėl to, kad nelygu, kaip pažvelgiama į patį tyrimo objektą – kiekvienas skirtingas žiūros taškas siūlo ir kiek kitokias žanro pasirinkimo tyrimo objektu galimybes.

Paminėjus, iš kokių pusių skirtingų mokslo sričių tyrėjai gali matyti žanrą, reikia imti kalbėti ir apie tai, kad, priklausomai nuo mokslo srities, skiriasi žanro apibrėžtis: vieni jo apibūdinimai labiau koncentruoti į konkrečius konvencinius dalykus, todėl siauresni, kiti nesitelkia vien ties taisyklėmis, tad atveria platesnio suvokimo lauką.

2.1. Literatūrologinė ir lingvistinė žanro sampratos: tekstas kaip produktas

Teksto žanro sampratą dera pradėti svarstyti nuo literatūrologinės žanro koncepcijos, mat pati žanro teorija atsirado pirmiausia tik kaip būtent literatūrologijos sričiai aktualus dalykas, ir tai, reikia pasakyti, lėmė, kad šioje mokslo srityje fiksuotinas vyravęs siauriausias požiūris į žanrą. Apžvalgą pradėjus nuo jo aiškėja, kaip žanro teorija plėtota ir kaip kartu plėtėsi paties žanro samprata ėmus ir kitų sričių tyrėjams svarstyti jo koncepciją. Tiesa, verta atkreipti dėmesį į tai, kad svarių svarstymų žanro apibrėžties klausimu, aktualių literatūrologijos sričiai, yra pateikę ne tik literatūrologai, bet ir filosofai, o keleto mokslininkų, kurių įžvalgos šiame straipsnyje pristatomos kaip aktualios žanro sampratos požiūriu, tyrimų spektras apskritai apima tiek literatūrologinius, tiek filosofinius klausimus.

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

Dėl to šiame straipsnio poskyryje pateikiamos ir kai kurios reikšmingesnės filosofų mintys žanro apibrėžties tema.

Literatūrologinių svarstymų žanro koncepcijos klausimu ribotumas tas, kad, kaip jau minėta, žanras pristatomas tik kaip grynai literatūrinės erdvės ribose egzistuojantis reiškiny. Štai būtent tokia nuostata išryškėja iš literatūrologo Northropo Frye pateikiamos žanro sampratos. Žanras jam – literatūrinių tekstų pasaulio ribų neperžengiantis reiškiny, tad ir pati žanro apibrėžtis orientuojama tik į juos: šio tyrėjo nuomone, visi literatūriniai tekstai remiasi baigtiniu esamų archetipų rinkiniu, tik tie archetipai įgauna vienokį ar kitokį pavidalą, priklausomai nuo žanrų, kuriems konkretūs literatūriniai tekstai atstovauja (Frye 1957: 16). Panašūs ir Fredrico Jamesono (1981: 106) svarstymai: žanrą jis vertina kaip iš esmės literatūrinę konvenciją, arba socialinį susitarimą tarp teksto autoriaus ir konkrečių teksto adresatų, o žanro funkcija, pasak Jamesono, – tiksliai apibrėžti tinkamą tam tikro kultūrinio artefakto naudojimą. Iš šių tyrėjų aiškinimų ryškėja du aspektai: jau minėtasis – žanras laikomas išimtinai literatūrine kategorija, ir dar vienas – kiekvienas žanras apima rinkinį tam tikrų žinotinų konvencijų, kurias turi atitikti literatūriniai tekstai tam, kad būtų pripažįstami ir atpažįstami kaip priklausantys vienam ar kitam žanrui. Vadinasi, šiuo atveju tekstas matomas kaip baigtinis vienetas, vienaip ar kitaip (priklausomai nuo žanro) keičiantis formą, tačiau iš esmės statiškas, nes kiekviena forma – jau irgi iš anksto numatyta, prototipinė. Heather Dubrow (1982: 2, 31) taip pat, kaip ir Jamesonas, kalba apie susitarimą, netgi apie tam tikrą „žanrinę sutartį“ tarp skaitytojo ir rašytojo, teigia, kad žanras yra tarsi socialinis elgesio tarp teksto autoriaus ir skaitytojo kodas. Tačiau reikia akcentuoti, kad tai, ką ši tyrėja vadina „žanrine sutartimi“, kaip ir jau minėtų tyrėjų požiūriu, apima skaitytoją ir rašytoją tik literatūriniame kontekste. Tad, remiantis tokia žanro samprata, žanrus reikėtų suprasti kaip vienetus, sisteminančius ir vienu ar kitu laipsniu standartizuojančius literatūrinius tekstus, apskritai literatūrinę veiklą, t. y. veikiančius vadinamosios literatūrinės tikrovės ribose. Šiuo atveju matyti, kad tyrėjų yra pripažįstama žanro įtaka tiek kuriant tekstus, tiek juos interpretuojant, ir reikia pažymėti, jog toji žanro įtaka tekstams vertinama teigiamai.

Visgi ne visi mokslininkai, kalbėję apie literatūros žanrus, išvėlgė teigiamas žanro puses: esti ir visai priešingų nei straipsnyje jau paminėti svarstymų, kuriuos pateikia mokslininkai, literatūrinius tekstus traktuojantys kaip jokių taisyklių neapibrėžtus, neribotos vaizduotės išraiškos vienetus. Tokios

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

pozicijos laikėsi filosofas Benedetto Croce, dėl to teigė, kad literatūrinių tekstų klasifikavimas pagal žanrus yra atmetimas tikrosios tekstų prigimties, kurios pagrindas – intuicija, o ne logika: žanras, Croce nuomone, yra loginė koncepcija, ir todėl kaip tokia neturėtų būti taikoma literatūriniam tekstams, nes jie nepaklūsta klasifikacijai ir neapibrėžiami jokiais taisyklėmis (Croce 1968: 38). Lygiai kaip Croce, žanro grėsmę literatūrinio teksto autonomiškumui įžvelgė ir filosofas bei literatūrologas Maurice Blanchot, kuris tvirtino, kad žanras tiek tekstą, tiek jo autorių saisto tam tikromis taisyklėmis, todėl apie visišką savarankiškumą nei teksto kūrimo proceso, nei teksto kūrėjo atžvilgiu jau savaime neišaina kalbėti, o literatūriniam tekstams, kaip teigė tyrėjas, negalioja jokios normos, jie veikia savarankiškai (Blanchot 1959, persakoma iš Bawarshi 2000: 344). Veikiausiai tokie samprotavimai galimi traktuoti kaip tam tikra formalizmo ir naujosios kritikos (pastarosios – labiau, pirmojo – iš dalies) suformuluotų literatūros teorijų tąsa, mat šios teorijos taip pat paremtos svarstymais apie tai, kad kiekvienas tekstas pats savo viduje sukuria prasmę, t. y. vidinius ryšius, kaip ir savo struktūrinį vientisumą, dėl to jam kaip konkreto žanro atstovui atpažinti ar jį paaiškinti nebūtinai išoriniai konvencijų rinkinys. Formalistams literatūra, verta atkreipti dėmesį, yra netgi nukrypimų nuo normų rinkinys, o naujoji kritika žymi tekstą kaip autonomišką, kažkiek izoliuotą vienetą, kuriantį prasmę, ieškotiną pirmiausia jame pačiame ir tik minimaliai kontekste. Kitaip sakant, remiantis minėtomis teorijomis, tekstui nėra būtinas kokio nors žanro statusas. Visgi reikia pasakyti, kad tiek Croce, tiek Blanchot svarstymuose galima įžvelgti esant ir tam tikrą prieštaravimą, mat šie mokslininkai literatūrinius tekstus apibūdina kaip nepriklausomus nuo jokių klasifikacijų ar taisyklių, tačiau paminėtina, jog iš tikrųjų jau pati literatūrinio teksto sąvoka yra tam tikras apribojimas, teksto kūrimo ir interpretavimo erdvės, ribų pripažinimas, vadinasi, ir vienokius ar kitokius dėsningumus derėtų pripažinti egzistuojančiais tekste.

Akcentuotina, kad būtent kaip reakcija į minėtą prieštaravimą atsirado Jacqueso Derrida, filosofo, savo plačios apimties darbai padariusio nemažą įtaką literatūros teorijai, pozicija: šis tyrėjas, kvestionuodamas tarpusavyje nesuderinamas, nors Croce ir Blanchot tarsi mėgintas suderinti, prielaidas apie tekstų autonomiškumą ir savaiminį literatūrinių tekstų priklausymą literatūros laukui ir aiškindamas tokio prieštaravimo radimosi priežastis, pabrėžė, jog reikia kalbėti ne apie tai, kad tekstas priklauso kokiam nors žanrui, o apie tai, kad jis turi tam tikram žanrui būdingų savybių, – viena, jo supratimu, niekada nebus lygu kitam. Kitaip tariant, patį žanrą Derrida (2000: 230) laikė tik priemone tekstui paaiškinti: žinant, kokio žanro ypatybėmis pasižymi konkretus tekstas, skaitytojui paprasčiau jį

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

interpretuoti. Prieštaraudamas jau minėtoms formalizmo ir naujosios kritikos suformuluotoms literatūros teorijoms jis pažymėjo, kad nėra bežanrių tekstų, kiekvienas tekstas turi vieno ar kelių žanrų bruožų, o bandymų apibrėžti žanrą neigiamybė, jo žodžiais tariant, yra vienokių ar kitokių ribų nustatymas: Derrida (2000: 221, 230) pastebėjimu, kai tik kokiam nors diskurse vartojama žanro sąvoka, kai tik jis mėginamas suvokti, tokiais svarstymais iš karto imamos brėžti ribos, o jas, kaip tvirtino mokslininkas, neišvengiamai lydi normos ir suvaržymai. Tačiau čia vėl negalima neatkreipti dėmesio į tai, kad visi šie Derrida pateikiami svarstymai žanrą vis tiek galiausiai palieka literatūriniame kontekste: atsiradę kaip reakcija į išimtinai literatūrinių tekstų žanrų apibrėžties kvestionavimą jie žanrą ir įrėmina kaip literatūrinį faktą, nesisiekiantį su kitomis erdvėmis.

Tuo, kas jau paminėta, apibendrinamos vyravusios tendencijos, laikytos svarbiomis literatūrologijos sričiai: dauguma mokslininkų, kalbėjusių apie literatūros žanrus ir plėtojusių žanro teoriją, tvirtino, jog žanrai kuria ir reguliuoja būtent literatūros pasaulį, funkcionuoja tam, kad būtų išlaikyta literatūrinė tradicija. Kitaip sakant, nors ir skirtingų mokslininkų kiek skirtingai apibrėžiamas, literatūrologijos kontekste žanras kurį laiką buvo aiškinamas kaip išskirtinai literatūrinė sąvoka, bendrai kalbant, matytas kaip literatūrinės erdvės sąlygotų tapatumų, apskritai visos literatūrinės veiklos reguliatorius ir klasifikatorius: geriausiu atveju – padedantis atpažinti ir suprasti literatūrinius tekstus, blogiausiu – ardantis ar varžantis literatūrinių tekstų autonomiškumą. Kaip problemą čia ir reikėtų įžvelgti tai, kad žanro funkcijos laikytos egzistuojančiomis tik literatūriniame lauke, kad žanro reiškinys nebuvo matomas kaip prasmingas ten, kur iš literatūros pasaulio pereinama į neliteratūros pasaulį, kad jis suvoktas tik kaip grožinės literatūros specifika. Tai – ribotumas, siejantis straipsnyje jau pristatytus skirtingų tyrėjų svarstymus žanro sąvokos turinio ir apimties klausimu. Kaip opoziciją tokiems svarstymams galima išskirti Michailo M. Bakhtino plėtotą teoriją, tiesa, plėtotą jau kur kas vėliau, nei atsirado Frye, Croce ir Blanchot samprotavimai. Jo teorijos esmė ta, kad žanrai matomi kaip tarpininkai bet kokioje komunikacinėje veikloje (Bakhtin 1986: 60). Dera pažymėti, kad taip teigdamas Bakhtinas bene pirmasis iškėlė žanro kaip komunikacijos akto sampratą (dabar labai panaši į šią yra plėtojama komunikacijos teoretikų, apie ją straipsnyje taip pat kalbama), žengė veikiausiai reikšmingiausią žingsnį žanro kaip socialinio ženklo koncepcijos link. Bakhtinas (1986: 72) aiškino, kad visas komunikacijos procesas yra paremtas žanrais: atlikdami bet kokį komunikacijos aktą, jo dalyviai, bendraudami vienas su kitu, prisiima tam tikrus žanro nulemtus vaidmenis.

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

Galiausiai ėmė rasti mokslininkų, pateikusių literatūrologijos sričiai aktualių įžvalgų žanro sampratos tema, į žanrą pažvelgusių iš platesnės perspektyvos – išėjusių už literatūrinės tikrovės ribų. Toliau ši tendencija vis ryškėjo. Štai matyti, kad Tzvetanas Todorovas, kalbėdamas apie žanrų konvencionalumo esmę konkrečioje jų egzistavimo aplinkoje, nepasilieka vien literatūrinėje plotmėje: jis pažymi, kad, kaip ir bet kas kita, kas yra nusistovėję, įprasta konkrečioje visuomenėje, taip ir žanrai išryškina esminius bruožus tos visuomenės, kurioje jie egzistuoja (Todorov 2000: 200). Toks požiūris į žanrą – tai inspiracija rasti nuostatai, kad konkreti visuomenė renkasi ir kodifikuoja tą komunikacinę veiklą, kuri labiausiai atitinka jos ideologiją. Todorovo (2000: 200) žodžiais kalbant, konkrečių žanrų egzistavimas vienoje visuomenėje, lygiai kaip ir jų nebuvimas kitoje, ir yra ideologijos apraiška. Šis tyrėjo įsitikinimas svarstytinas kaip platesnės, ne tik su literatūros sritimi siejamos, žanro sampratos pradžia literatūrologijos srityje. O štai dar vėlesni – Johno Frow pateikiami – samprotavimai žanro koncepcijos tema traktuotini kaip pradžia dinamiškesnės žanro sampratos literatūrologijos srityje. Minėto autoriaus manymu, žanras nėra teksto savybė pati savaime, jis tiesiog padeda suprasti konkretų tekstą, kitaip tariant, tai yra kategorija, priskiriama tekstui, bet tas priskyrimas gali vienaip ar kitaip keistis, priklausomai nuo kiekvieno teksto atvejo (Frow 2006: 102). Atkreiptinas dėmesys į tai, jog šie Frow aiškinimai yra tarsi tam tikra atošauka jau minėtų Derrida svarstymų, kad tekstai tik pasižymi vieno ar kito žanro ypatybėmis, bet ne priklauso žanrams. Skirtumas tas, kad Frow savo darbe aiškiai nurodo, jog žanro sąvoka turėtų apimti įvairius diskursus, ne vien literatūrinį, jis kalba apie tekstą apskritai, neapsiribodamas kurios nors konkrečios srities teksta.

Taigi apibendrinant apie literatūros žanrus kalbėjusių tyrėjų darbus, gvildenančius žanro sampratą, pasakytina, kad, be jau paminėtų akcentų, daugumoje jų dar galima įžvelgti ir akcentuojamą žanro kaip vienokia ar kitokia prasme pagalbinio, standartizuojančio, klasifikacinę funkciją atliekančio veiksnio statusą: nustatančio taisykles, kaip turėtų būti ar yra kuriami vieni ar kiti tekstai, padedančio, žinant konkretaus žanro konvencijas ir jomis vadovaujantis, suprasti tekstus. Tik, reikia dar kartą paminėti, žanro kaip vienaip ar kitaip tekstus norminančio veiksnio atžvilgiu skirtingų tyrėjų požiūriai išsiskiria: vieniems tai – teigiamybė, kitiems – tam tikra grėsmė teksto savarankiškumo požiūriu. Kaip bebūtų, kodifikacinis žanro aspektas literatūrologijos srityje yra pripažįstamas egzistuojančiu.

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

Pripažįstamas jis ir kitoje mokslo srityje – lingvistikoje. Tiesa, pasakytina, kad, kaip ir literatūrologijai ne tik literatūrologai, taip ir lingvistikai ne tik lingvistai yra pateikę reikšmingų svarstymų ir įžvalgų žanro sampratos tema, tad dėl jų aktualumo yra paminėtini. Vienas nuostatos apie žanrą kaip kodifikaciją šalininkų – diskurso analitikas Guntheris Kressas. Žanrus jis traktuoja kaip visuotinai priimtus ir įprastus būdus reikšmėms perteikti, į pačią žanro sąvoką, šio tyrėjo nuomone, telpa apgalvota, tikslinga kalbinė veikla ir nusistovėję tekstų tipai, formuojantys prasmę socialiniame pasaulyje (Kress 1989: 18). Žanro kaip reiškinių sutartinumą akcentuoja ir lingvistas Michaelas Stubbsas. Pirmiausia metęs žvilgsnį į literatūrinius laukus jis pažymi, kad žanras, iš tradicijos laikytas literatūrologinių studijų kategorija, lingvistikoje dėl to jau savaime gali tapti objektu tyrimų, kuriais vienaip ar kitaip nagrinėjama ir aiškinama estetinė kalbos funkcija, tačiau vien pati žanro sąvoka, Stubbso požiūriu, yra susijusi su platesnėmis kultūrinės analizės formomis, nes kiekvienas teksto žanras atlieka socialines ir kultūrinės funkcijas (Stubbs 1996: 6–7). Tiesa, reikia paminėti, kad, priešingai nei Kressas, kuris atskiria teksto tipą ir žanrą, pastarąjį konceptą laikydamas platesniu, apimančiu pirmąjį, Stubbsas (1996: 7), svarstydamas taip plačiai aprėpiančią žanro paskirtį, nedaro skirtumo tarp teksto tipo ir žanro, vartoja šias sąvokas sinonimiškai, jas apibendrinamas teigia, kad tiek vienas, tiek kitas yra reiškiniai, kurie charakterizuoja kultūrą. Akcentuojant ir taip savaime suprantamą dalyką, kad apie savitus bet kokios kultūros bruožus galima spręsti iš to, kas joje yra pastovu, jai įprasta, aiškėja, jog Stubbsas atsigręžia į žanro konvencionalumą. Iš šio tyrėjo minčių galima suprasti, kad argumentus, pagrindžiančius tam tikrų žanro principų ir normų reikalingumą, jis pirmiausia sieja su poreikiu suvokti tekstus ir jais perduodamas prasmes. Kitaip sakant, žanro pravartumas čia motyvuojamas tuo, kad būtent nuo konkretaus žanro priklausau, kaip reikėtų interpretuoti vieną ar kitą tekstą.

Žanro konvencijos taip pat daro įtaką ir teksto kalbinei raiškai, ja realizuojamoms reikšmėms, vadinasi, skirtingų žanrų tekstuose ieškotina vienokių ar kitokių kalbinių ypatybių, besirandančių dėl konkretaus žanro specifikos. Tad argumentuotas atrodo Stubbso (1996: 14) tvirtinimas, kad bet kokie žanrų tyrimai turi vienaip ar kitaip atskleisti kalbos variacijas apskritai. Tokiam tyrėjo teiginiui galima pritarti, mat jei žanras suvokiamas kaip rinkinys atpažįstamų taisyklių, kurios žanrą ir daro žanru, tuomet skirtingų žanrų tyrimai, be kita ko, leis pastebėti ir tai, kuo vieno žanro tekstų kalbinė raiška kitokia negu kito žanro tekstų, ir išryškinti, kaip žanro specifika lemia vienokią ar kitokią kalbinį tekstų savitumą, kaip,

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

priklausomai nuo žanro, įvairuoja lingvistinės tekstų ypatybės. Tai, kas čia akcentuojama, rodo žanro sąsajas su tradicija, iš kurios konkretus žanras charakterizuojamas ne pagal kokį nors vieną požymį, o pagal tam tikrų nusistovėjusių požymių visumą. To paties žanro tekstai kaip tokie atpažįstami pagal juos vienijančius bendrus įvairių lygmenų bruožus (Heinemann 2000: 19). Klausas Brinkeris (1997: 132) įvardijo, kad toks žanrą charakterizuojančių požymių rinkinys susideda konkrečiai iš situacinių, funkcinių ir struktūrinių (gramatinių ir tematinių) požymių, dėl kurių žanras suvokiamas kaip tam tikras kalbinės veiklos modelis. Tuo remdamasi Eglė Kontutytė (2010a: 76) pažymi, jog dėl to, kad kaip kalbinės veiklos modeliai teksto žanrai bet kokioje kalbinėje bendruomenėje atsiskleidžia per konkrečius tekstus, siekiant suvokti tam tikram žanrui priskiriamus tekstus ir praverčia būtent tokio situacinio, funkcinio ir struktūrinio modelio analizė. Verta pasakyti, kad suprasti kiekvieno žanrą realizuojančio teksto esmę dar labiau padeda gebėjimas ne tik atpažinti skirtingus žanrus, bet ir juos palyginti. Savo ruožtu dažnai neteisingai, Stubbs (1996: 8) nuomone, tekstai interpretuojami tada, kai nepakankamai nusimanoma apie konkrečių žanrų konvencijas. Iš Stubbs svarstymų išryškėja ir šio tyrėjo susikurta žanro samprata: galima suvokti, kad žanrai jam yra kategorijos su aiškiai apibrėžtomis ribomis, dėl kurių charakteringi konkrečiaus žanro atstovai tampa nesunkiai atpažįstami.

Iš to, kas susakyta, ryškėja, kad gilinantis į konkrečiaus žanro specifiką vienodai svarbu tampa žvelgti tiek į jo formą, tiek į funkciją, mat ryšys tarp šių – abipusis. Iš čia dar pažymėtina, kad „svarbiausias vieno ar kito žanro skiriamasis požymis yra formos ir funkcijos sąveika“ (Marcinkevičienė 2008: 22). O jeigu daroma skirtis (kurios nedaro jau minėtas tyrėjas Stubbs) tarp žanro (vyraujančių išorinių požymių) ir teksto tipo (vyraujančių vidinių požymių), siekiant nustatyti žanrą, pabrėžia Rūta Marcinkevičienė (2008: 22), dera paisyti dar ir kalbinio, situacijos bei kultūros konteksto. Vadinasi, tai, kas šiame straipsnyje jau apžvelgta, galiausiai atveda prie išvados, kad bet kokio žanro egzistavimas vienaip ar kitaip atsiremia į konvencionalumą, dėl kurio tekstai ir tampa atpažįstami kaip tipiškai vieno ar kito žanro atstovai.

Reikia pripažinti, kad jau aptartoje lingvistinėje žanro sampratoje iš esmės nefiksuotina nieko kitaip negu literatūrologinėje, išskyrus tai, jog, savaime suprantama, žiūrima iš lingvistinių priėgų prie tekstų (bet šitai jau mokslo srities specifikos sąlygota), ir tai, kad nebūta tradicijos žanrą apibrėžti kaip išskirtinai lingvistikos objektą, priešingai kurį laiką vyravusiai literatūrologinei sampratai apie žanrą

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

kaip vien literatūrinį konceptą. Bendra literatūrologinę ir lingvistinę žanro sampratą vienijanti tendencija galima nusakyti taip: tiek viena, tiek kita remiantis, teksto žanru laikoma visuma tam tikrų kriterijų, susitarimų, kuriais vadovaujantis kuriami, klasifikuojami ir interpretuojami tekstai, suvokiamos tekstais perteikiamos prasmės. Kitaip tariant, vienais požymiais išsiskiriantys tekstai priskiriami vienam žanrui, kitais pasižymintieji sukuria kitą žanrą. Dianos M. Lewis (2003: 96) manymu, toks požiūris bet kokį tekstą įspraudžia į tam tikrus formas ir turinio rėmus: tekstas priklauso konkrečiam žanrui tiek, kiek jis atskleidžia tą turinį ir formą (formą tiek struktūros, tiek kalbinės raiškos atžvilgiu), kurie yra visuotinai priimti kaip priemonės, skirtos nustatytiems žanriniam tikslams įvykdyti. Kita vertus, reikia pasakyti, kad taip ir randasi žanrai: pavieniai dalykai, į dėsningųjų statusą iš pradžių nepretenduojantys, vėliau, tam tikriems dėsniams vis dėlto suveikus, tampa norma, ši pripažįstama ir atpažįstama, ir šitaip tai, kas pavieniai ir neapibrėžta, tampa įprastiniu konkrečia žanro bruožu, kuris kartu su kitais tokiais pat įprastiniais ir sukuria žanrą. Bet koks tekstas tokiu atveju suprantamas kaip produktas, sukurtas pagal tam tikras atpažįstamas taisykles.

Ryškesnę skirtį suformuotoje žanro koncepcijoje (skirtį tiek nuo šiame straipsnyje pristatomos literatūrologinės, tiek nuo lingvistinės, paremtos jau aptartu Kresso ir Stubbs'o požiūriu), daroma lingvistų, leidžia pamatyti tie lingvistikos mokslo tyrėjai, kurie į žanrą žvelgia pasitelkdami konkrečius kitos mokslo srities – komunikacijos – tyrėjų svarstomus žanro teorijos aspektus, t. y. tie, kurie vertina žanrą kaip tam tikrą komunikacijos formą. Taip jį suvokia Anna Tereszkievycz (2012: 212) – kaip atpažįstamą ir standartizuotą komunikacijos modelį, kuris kinta priklausomai nuo komunikacinio tikslo. Iš čia teigtina, kad svarbi savybė, kuria vienas žanras skiriasi nuo kitų, yra tikslas, dėl kurio konkretus žanras egzistuoja ir funkcionuoja. Būtent ties komunikacine žanro paskirtimi akcentą deda ir Johnas M. Swalesas (1990: 58), teigdamas, kad žanras yra grupė komunikacinių įvykių, kuriuos sieja aiškiai išreikšti komunikaciniai tikslai. Pasakytina, kad iš tikrųjų čia ir vėl grįžtama prie žanro konvencionalumo principo, nes galiausiai viskas išvestina iš to, kad atpažįstamą žanrą daro tam tikros nustatytos taisyklės, kuriomis vadovaujantis yra kuriami vieno ar kito žanro tekstai, ir būtent žanras padeda pasiekti tam tikrų tikslų. Konvencionalumas reiškiasi dvejopai: Gansel ir Franko Jürgenso (2007: 70) teigimu, žanrai yra nulemti konkrečios komunikacijos srities, o jie patys formuoja konkrečią komunikacinę situaciją. Formuoja, verta papildyti Swaleso (1990: 50) pastebėjimais, nustatydami tam tikras taisykles turiniui, struktūrai ir formai, o Amy J. Devitt (1993: 580) dar paaiškina ir tai, kaip

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

tekste pasireiškia žanro taisyklės: žanras tampa matomas per konkretaus teksto sintaksines, semantines ir pragmatines ypatybes, kurios yra atpažįstamos tame tekste. Šios, verta pridėti, glaudžiai siejasi su komunikacine žanro paskirtimi, kuri vienaip ar kitaip lemia žanro reiškimosi formas minėtuose teksto lygmenyse. Tad taip, Michaelo A. K. Halliday'aus (1978: 113) žodžiais tariant, žanrai tampa komunikacijos būdais ar jos perdavimo kanalais, viena lingvistinių priemonių, padedančių bendraujantiems suprasti konkrečią situaciją. Kitaip tariant, bendraujantieji tekstais vadovaujasi žanrais tam, kad tinkamai perteiktų tekstų prasmę, bet taip pat ir tam, kad ją suprastų.

Artima lingvistinei, bet netapati, yra kalbos filosofijos tradicija, ar, veikiausiai reikėtų sakyti, jos neišvengiamai vienaip ar kitaip remiasi viena kita, tad kartais tam tikrais požiūriais net neišeina šių dviejų tradicijų atskirti. Taip atsitinka tada, kai lingvistai, nesitenkindami jų mokslo srityje susiformavusia žanro samprata, kvestionuoja, plėtoja ją ir išeina už grynai lingvistikos ribų – priartėja prie kalbos filosofijai būdingų prieigų, vysto filosofinius svarstymus žanro esmės tema. Tačiau, nors ir randama sąlyčio taškų tarp lingvistikos ir kalbos filosofijos, iš esmės tai yra dvi atskiros tradicijos, tarp kurių esama aiškių skirčių – tik vienai kuriai įprastinių ir kartu kitai visai nebūdingų požiūrio taškų. Todėl jos ir aptartinos atskirai. Kaip tik dėl egzistuojančių skirtybių tarp atskirų mokslo sričių žanro sąvoka įgijo dar kitokių nei šiame straipsnyje jau aptarti aspektų tada, kai žanro sampratos klausimai parūpo ir kalbos filosofams. Kai parūpo komunikacijos teoretikams ir retorikos mokslo tyrėjams – ir dar kitokių. Kitaip sakant, priklausomai nuo prieigos prie tekstų, nulemtos konkrečių mokslo sričių specifikos, vienaip ar kitaip varijuoja ir žanro koncepcija. Nepaisant to, nenuneigiamos ir minėtas tradicijas jungiančios gijos žanro apibrėžties klausimu. Į tokias kalbos filosofijos, komunikacijos teorijos ir retorikos mokslo bendrybes ir skirtybes žanro suvokties atžvilgiu toliau straipsnyje dėmesys ir kreipiamas.

2.2. Kalbos filosofų, komunikacijos teoretikų ir retorikos mokslo tyrėjų pateikiamos žanro apibrėžtys: tekstas kaip procesas

Kalbos filosofų dėmesio centre atsidadė žanro socialinio egzistavimo klausimai. Pagrindine kalbos filosofijos problema įvardijamas neišaiškintas žodžio egzistavimas daikto atžvilgiu: ar jį reikėtų laikyti sutartiniu ženklu, galimu keisti kitu, ar tai yra paties daikto idėjos išstara, net jei ir įvairi savais garsais (Maceina 2004: 196). Tačiau galima sakyti, kad tokie svarstymai kalbos filosofų buvo pakylėti į žanro

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

ir bet kokio bendravimo tektais lygmenį. Filosofinę Antano Maceinos mintį apie žodžio ir daikto ryšį perfrazuojant taip, kad atsiskleistų kalbos filosofų suvokimas apie žanro egzistavimo paskirtį, pasakytina, kad joks bendravimas tektais nėra mažomas be žanro: nepavadinta bendravimo forma yra nepažinta bendravimo forma; gi pažinta – jau visados žanriškai apspręsta. Paminėtina, kad šitaip pat mąsto ir lingvistikos mokslo tyrėja Marcinkevičienė (2008: 195), teigdama, kad „nebūna tekstų be žanro“, ir dar pridurdama: „tik pats žanras gali būti sunkiai atpažįstamas.“ Tokie svarstymai – aiški priešara šiame straipsnyje jau pristatytoms Croce ir Blanchot pažiūroms (nors pastarųjų pagrindas yra tik literatūriniai tekstai) apie tai, kad tekstams apskritai nereikalingi jokie žanrai, klasifikavimas į juos, ir pritarimas Derrida pozicijai, kad bežanrių tekstų nėra. Tad taip žanro esmė suprantama kalbos filosofijos tradicijos skatintojų: tai, kas atpažįstama socialiai, jau tampa žanru, šis reikalingas tiems atpažįstamiems dalykams susisteminti tam, kad išsigrynintų teksto prasmę. Iš to sektų išvada, kad žanras yra vienokiu ar kitokiu tekstu išreikšta bendravimo forma.

Reikia pasakyti, kad žanro socialinio egzistavimo klausimai svarbesniais imti laikyti pasirodžius Carolyn R. Miller darbams, kuriuose ji iškėlė žanro kaip socialinio veiksmo sampratą. Šios tyrėjos nuomone, žanrą sudaro kompleksas formalių ir turinio požymių, kurie lemia tam tikrą rezultatą, o matomas jis konkrečioje situacijoje. Taip žanras tampa daugiau negu tik formaliu reiškiniu, jis tampa pragmatiniu, visiškai retoriniu veiksmu, kelio nuo tikslo prie rezultato esme, socialinio veiksmo aspektu (Miller 1994: 22). Taigi Miller žanrą ėmė traktuoti kaip tipišką retorinį veiksma, atliekamą tam tikrose pasikartojančiose situacijose. Maža to, pažymi tyrėja, žanrai nėra vien tipiška retorinė reakcija į pasikartojančias situacijas, jie taip pat parodo ir padeda pasirinkti būdus, kuriais mes retoriškai veikiame tose situacijose (Miller 1984: 159). Vadinasi, remiantis tokiais svarstymais, siejant bet kokio bendravimo tektais esmę su jo realizavimo formomis žanrą reikėtų suvokti kaip komunikacinį veiksma, o tekstą – kaip tam tikrą vyksma, kurio rezultatu ir tampa tas veiksmas. Kaip veiksmas, pasak Miller (1994: 31), žanras įgyja prasmę tam tikroje situacijoje ir socialiniame kontekste, kuriame toji situacija susidarė, ir dar daugiau: žanras – tai retorinė priemonė, tarpininkaujanti asmeniniams tikslams ir socialiniams poreikiams, ji grindžiama jungiant tai, kas asmeniška, su tuo, kas vieša, derinant vienetinius dalykus su pasikartojančiais. Šie tyrėjos samprotavimai iškelia teksto, priskiriamo atskiram žanrui, autonomiškumą. Kitaip sakant, jeigu tekstas funkcionuoja kaip konkrečioms tikslams

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

pasitelkiama priemonė, pritaikoma tam tikroje situacijoje ir kontekste, siekiant norimo rezultato, jis – jau atskiras žanrinis vienetas.

Paminėtina, kad Miller savo darbais tęsė tai, ką buvo nuveikę Karlyn Kohrs Campbell ir Kathleen Hall Jamieson, taip pat Kennethas Burke, Lloydas F. Bitzeris, Halliday'us, o žanro teoretikai, remdamiesi minėtų autorių išvalgomis ir pačios Miller darbais, pradėjo gvildinti požiūrį į žanrus kaip į sutartines, įprastas komunikacines priemones, bendraujančiųjų pasitelkiamas saviems sumanytiems komunikaciniams tikslams pasiekti, perteikiančias tuos tikslus. Toks žanro esmės suvokimas atsispindi Charleso Bazermano svarstymuose žanro koncepcijos tema. Šis mokslininkas į žanrą pažvelgė lygiai taip pat filosofiskai kaip ir Miller, tačiau dar ir metaforiskai ir kiek plačiau. Jis rašė:

Žanrai nėra paprastos formos. Tai gyvenimo formos, egzistavimo būdai, socialinio veiksmo rėmai. Jie kuria ir telkia reikšmes, formuoja mūsų mintis ir pranešimus, kuriais sąveikaujame vienas su kitu. Žanrais kaip įrankiais naudojamės norėdami sukurti vienas kitam suprantamą komunikacinį veiksma, kaip orientyrais – tyrinėdami tai, kas mums nežinoma¹ (Bazerman 1997: 19).

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad šio tyrėjo išvalgose esama ir šiokios tokios skirties nuo Miller pateikiamų: pagal jį, žanras – ne komunikacinis veiksmas pats savaime, o jo pradžia – priemonė komunikaciniam veiksmui atlikti. Reikalinga paminėti, kad tokios tiek Miller, tiek Bazermano pasiūlytos koncepcijos iškėlė socioretorinę žanro funkciją, formuluojant jo apibrėžtį galiausiai prieita prie to, kad žanras imtas aiškinti kaip formuojantis ir padedantis atpažinti komunikacinius tikslus, pradėta domėtis, kodėl tokie tikslai egzistuoja, kokių konkrečiai motyvų inspiruoti, kieno veikimo pagrindui tarnauja ir kaip geriausia jų pasiekti. Vertėtų akcentuoti, kad svarbiausias kalbos filosofų samprotavimų apie žanrą kaip reiškinių apskritai akcentas yra tas, jog žanro apibrėžtis koncentruojama ne į diskurso turinį ar formą, ką darė literatūrologai ir lingvistai, kiti ir tebedaro, o į esmę veiksmo, atliekamo žanrui įkūnyti. Į tokius čia pateiktus filosofinius svarstymus derančiai įsilieja ir taikliai juos apibendrina išvalgūs lietuvių lingvistės Marcinkevičienės (2008: 15) žodžiai apie tai, kad žanrai yra „konvenciniai socialinių veiksmų palydovai, kurių metu vyksta socialinis gyvenimas“. Taigi esminis mąstymo apie vidinį žanro pagrindą pokytis, kuriam impulsas duotas kalbos filosofų, yra tas, kad

¹ Vertimas mano – D. K.

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

žanrai suprantami charakterizuojantys ir sisteminantys ne pačių tekstų, o socialinių veikslių rūšis – socialinių veikslių, kuriuos tekstai retoriškai padaro galimais. Kalbos filosofai akcentus labiau dėlioja ties žanro suvokties, o ne ties jo realizavimo klausimais, t. y. ne ties išmanymo, kaip turėtų būti kuriami konkrečių žanrų tekstai, kad juos būtų galima laikyti tų žanrų atstovais, o ties visuomenės suvokimo apie žanrą apskritai kaip priemonę saviems tikslams pasiekti, kai turima galvoje bet kokia komunikacija tektais. Sunku pasakyti, kurie būtent – kalbos filosofai ar komunikacijos teoretikai – inspiravo tokią žanro kaip komunikacinio reiškinių sampratą, tačiau šiuo metu ji laikoma pastarųjų prieiga prie tekstų ir, reikia pažymėti, turėjusi tokios įtakos, kad vienokios ar kitokios jos atošvaistės matyti ir kitų mokslo sričių tyrėjų svarstymuose žanro tema.

Komunikacijos teorijos pagrindu paremta žanro apibrėžtis orientuota būtent į komunikacinės veiklos akcentavimą: žanras aiškinamas kaip tipiškas komunikacinis veiksmas, atliekamas tam tikrose pasikartojančiose situacijose, o veiksmo turinys ir forma laikomi tais matais, pagal kuriuos komunikaciniai veiksmai vertinami kaip esantys to paties ar skirtingų žanrų (Yates, Orlikowski 1992: 319). Kitaip tariant, atskiras žanras laikomas atskiru komunikaciniu veiksmu, atliekamu įprastose, pasikartojančiose socialinėse situacijose ir sudarančiu dalį visos žanrų sistemos, naudojamos tam tikram sutartiniam elgesiui realizuoti. Čia ryškėja komunikacijos teoretikų ir kalbos filosofų nuostatų skirtybė: pastarieji, kaip jau aiškinta, apie žanrą kalba daugiau kaip apie priemonę komunikaciniam veiksmui atlikti, pirmieji – kaip apie patį komunikacinį veiksmą. O iš tikrųjų, gilinantis į žanro esmę galima suprasti, kad jis formuoja komunikacinius veiksmus, yra formuojamas jų ir pats yra komunikacinis veiksmas. Vienokios formos ir turinio komunikacijos laukiama vienokioje situacijoje, kitokios – kitokio žanro bendravimo reikalaujančioje situacijoje – tai rodo, kaip mūsų komunikaciniai veiksmai yra formuojami konkretaus žanro; ilgainiui vienokia ar kitokia komunikacija tektais gali įgauti ir ne visai tipišką konkrečiam žanrui formą, nukrypti nuo normos, žanras gali, nors ir nežymiai, būti modifikuotas, tad vienaip ar kitaip gali pakisti ir konkretaus žanro koncepcija – tai rodo, kad komunikaciniai veiksmai taip pat formuoja žanrą, ne tik šis juos; o tai, jog žanras ir pats savaime yra komunikacinis veiksmas, išvestina iš to, kad bet koks bendravimas tektais tėra jo realizavimo forma, padaranti žanrą matomą, įkūnijanti jį, tačiau kaip reiškinys yra svarbus pats žanras, tik jo kaip tokio esmė nesuvokiama niekaip kitaip nei per tekstus, perteikiančius ir įgyvendinančius komunikacinius tikslus, kurių siekiama.

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

Žanro tipiškas, atpažįstamas deda pagrindą retoriniam jo funkcionavimui tam tikrose konkrečiam žanrui pritinkančiose situacijose. Tai atspindi dar vienos žanro teoriją plėtojančios tradicijos – retorikos mokslo – tyrėjų nuostatas. Štai kaip retorikos mokslui atstovaujantis Anis S. Bawarshi (2000: 340, 351) aiškina žanrų esmę: žanrai – tai priemonės, kurias bendraujantieji naudoja jiems įprastai socialinei tikrovei išreikšti, t. y. žanrai kuria socialinius veiksmus ir tarnauja juos atliekant, retoriškai padėdami atpažinti situacijas, kuriose tie veiksmai atliekami. Kitaip sakant, žanrai šiuo atveju vertinami kaip visuma retorinių priemonių, kurias pasitelkus yra kuriamos, atpažįstamos, taigi ir atkuriamos įvairios situacijos, veikimo būdai, ryšiai, tapatumai. Tad žanrai – apskritai visa komunikacinė veikla, tipiški retoriniai veiksmai, kuriuos bendraujantieji supranta ir kurie yra atliekami visokiausiose situacijose (Bawarshi 2000: 335–336). Negana to, Bawarshi (2000: 345) teigimu, žanrai kuria ryšį ne tik tarp teksto ir jo adresato, ką šis tyrėjas vadina psichologiniu ryšiu, bet ir tarp pačių tekstų, kas, pasak Bawarshi, prilygsta sociologiniam ryšiui. O veikia tikslu būtų sakyti, jog iš to, kas skirtingų tyrėjų suminėta apie žanrais įbūtinamą komunikacinę atliktį, apie socialinį jos egzistavimą, ryškėja, kad komunikaciniais veiksmais kuriami socialiniai veiksmai.

Iš visų čia pristatytų skirtingų tradicijų – kalbos filosofijos, komunikacijos teorijos ir retorikos mokslo – atstovų pateikiamų žanro apibrėžčių darytina išvada, kad žanrą suvokiant kaip organišką komunikacinį veiksmažodį konkreti tokio veiksmo išraiška – savarankiškai veikiantis tekstas – matomas ne kaip produktas, o kaip procesas, t. y. vyksmas, priešingai nei į jį paprastai žvelgiama literatūrologijos ir lingvistikos sričių tyrėjų, kurie ir patį žanrą vertina kitaip, iš jų atstovaujama mokslu sričiai priimtinių perspektyvų. Kitaip sakant, tekstas šiuo atveju suprantamas ne kaip statiškas, o kaip dinamiškas vienetas, nors ir sąlygojamas tam tikrų atpažįstamų taisyklių. Paties teksto žanro esmę apibendrintai, siejant žanrų egzistavimo formas su jų paskirtimi, galima nusakyti taip: „atskleisdamas kai kuriuos kalbos vartosenos dėsningumus ir modelius, žanras yra esminė mūsų kultūrinio gyvenimo substancija“ (Marcinkevičienė 2008: 13).

2.3. Straipsnyje siūloma teksto žanro koncepcija

Reikia pasakyti, jog užsienyje žanro apibrėžties plėtotė tokia ryški, kaip matyti iš šiame straipsnyje pristatytų ir aptartų siūlymų dėl žanro sąvokos turinio nustatymo, pateikiamų įvairių tyrėjų, todėl, kad

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

kartu su žanro tyrimais ten gana našiai plėtojama ir jo teorija. Lietuvių autorių darbuose, empirinio pobūdžio ar gvildenančiuose žanro teoriją, žanro sampratos klausimams kol kas nėra skirta itin daug dėmesio: tarsi tapę aišku ir priimta, kad žanro sąvoka apima ne tik pavienius rašytinius ir sakytinius tekstus, o kur kas plačiau – visas žmonių bendravimas tekstais yra sietinas su žanrais, tačiau stinga akcentų sudėliojimo, kur atsiveria tos platumos.

Išimtimi galima laikyti žanro teoriją plėtojančią Marcinkevičienės studiją *Žanro ribos ir paribiai. Spaudos patirtys* (2008) (joje pateikiami autorės svarstymai žanro koncepcijos klausimais jau referuoti šiame straipsnyje bendrame fone kartu su užsienio tyrėju įžvalgomis). Minėtoje studijoje Marcinkevičienė, analizuodama, aprašydama ir sistemindama periodinės spaudos tekstų žanrų įvairovę, atkreipia dėmesį ir į žanro sąvoką apskritai – į tai, kad žanras yra visą žmonių komunikaciją, nesvarbu, kokios formos ji būtų, apimantis reiškiny. Kitaip sakant, žmonių bendravimas ir yra paremtas žanrais: išmanydami konkrečių žanrų taisykles, mes gebame juos pasirinkti ir pritaikyti tinkamose situacijose, ir taip mūsų komunikacija tampa prasminga. Tad savo darbe minėta tyrėja pateikia jau kur kas platesnį požiūrį į teksto žanrą, kitonišką negu Lietuvos moksle egzistavęs. Tačiau tolesni žanrų tyrimai apsiriboja tekstų, jų kalbos analize akcentuojant konkrečiam žanrui būdingas ypatybes, pernelyg nesitelkiant ties pačia teksto žanro samprata. Į ją, kartu tiriant ir konkrečius tekstus, dėmesys atkreiptas šio straipsnio autorės magistro darbe *Struktūriniai ir semantiniai naujienų portalų antraščių ypatumai* (2014). Jame, sekant komunikacijos teoretikų pavyzdžiu, į teksto žanrą žvelgiama per komunikacijos prizmę – kaip į prasmingą komunikacinį veiksmą. Būtent tokio požiūrio laikantis tirtos naujienų portalų antraštės.

Tekstų žanrų studijos vadovaujantis minėtu požiūriu į žanrą kaip į komunikacinį veiksmą jau nebėra naujiena: kaip matyti iš pristatytų skirtingų tyrėjų įžvalgų žanro tema, taip jis traktuojamas komunikacijos teoretikų, taip pat lingvistų ir retorikos mokslo tyrėjų, imančių pagrindu komunikacijos teorija pagrįstą žanro sampratą, darbuose, o tiriami tekstų žanrai – įvairūs. Svarbiausia, ką čia reikėtų akcentuoti, – kad, nepaisant to, kokio mokslo fone tiriamas žanras, šiuo metu jis jau suvokiamas kaip, be kita ko, apimantis ir socialinius pažinimo bei veikimo būdus, kuriais sukuriami logiškai išplaukianti, atpažįstama prasmė. Kitaip tariant, nepriklausomai nuo to, kaip skirtingai ir kokios srities mokslininkų žanras apibrėžiamas, tampa aišku, kad koncepcija, jog jis yra tik tekstų kategorizacijos

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

įrankis, liko fone (nors ir neišnyko) suvokimo, kad tipiškiems savo atstovams žanras lemia socialinių veiksmų statusą. Dėl to, pasakytina, net ne visada pavyksta ir verta atskirti, kur žanras svarstomas vienos, o kur jau kitos mokslo srities ribose, mat skirtingų sričių tyrėjų požiūriai neretai persipina ir galiausiai atsiremia į tą patį pagrindą.

Šiame straipsnyje, kaip jau galima nuvokti, siūloma žanrą vertinti ne tik kaip tam tikrų teksto konvencijų rinkinį, bet ir kaip prasmingą komunikacinį veiksma, kuris paremtas tam tikrais motyvais ir kuriuo siekiama konkrečių tikslų. Taip žvelgiant pamatoma, kad bet kokie komunikaciniu požiūriu prasmingi tekstiniai vienetai², net ir trumpieji, nors iš tradicijos ir būtų laikomi nesavarankiškais, galimi tirti kaip savarankiški, kuriami pagal tam tikras žanro taisykles, kurios juose yra atpažįstamos. Dera paaiškinti ir tai, kas šiame straipsnyje vadinama tekstu, kaip jis apibrėžiamas, tam, kad būtų galima suprasti, kaip ir kokia pažiūra į tekstą išplaukia iš straipsnio autorės siūlomos žanro koncepcijos.

3. Teksto samprata

Reikia konstatuoti, kad žanro sampratą ėmę gvildinti įvairių sričių mokslininkai, nors ir iš gana skirtingų perspektyvų, tačiau pridėdami vis ką nors naujo iš savos srities, labai išplėtė žanro koncepciją, o kartu su ja ir požiūrį į tekstą. Greta dominavusio teoretikų – preskriptyviojo, dedukcinio – požiūrio, kuriuo remiantis kuriamos uždaros atskirų sričių žanrų taksonomijos, orientuotos į formaliuosius tekstų požymius, atsirado praktikų diegiamas – deskriptyvusis, indukcinis, kurio laikantis pradėtos kurti atviros žanrų taksonomijos, imta orientotis į pragmatinį tekstų vertinimą, t. y. sureikšmintą sociokultūrinę tekstų vertę (Marcinkevičienė 2008: 78–79).

Kalbant apie pačią teksto sąvoką, pasakytina, kad ji, kaip ir žanro sąvoka, įvairuoja priklausomai nuo to, kokios mokslo srities tyrėjų darbuose kvestionuojama, o Andrius Utka (2004: 11) savo disertacijoje, kurioje tekstas yra tyrimo objektas ir pagrindinis terminas, atkreipia dėmesį į tai, kad teksto sąvokinio lauko plotis yra labai įvairus net ir tos pačios mokslo srities – lingvistikos – tyrėjų darbuose. Ir iš tikrųjų, tuo galima įsitikinti palyginus ir apibendrinus skirtingų lingvistikai atstovaujančių tyrėjų aiškinimus teksto sampratos tema. Pavyzdžiui, Davido Crystalo (2003: 15) teigimu, teksto sąvoka

² Tekstinio vieneto sąvoka šiame straipsnyje vartojama kaip sinonimas teksto sąvokai, t. y. reiškime ‚atskiras tekstas‘, o ne ‚priklausantis tekstui‘.

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

apima užrašytą sakinę ir rašytinę kalbą, panašiai ir Stubbsas (2001: 5) tekstu laiko natūralią rišlią rašytinę ar sakinę kalbą, atsiradusią kokiame nors konkrečiame kontekste. Utkas (2004: 12), papildydamas Stubbso pateikiamą teksto apibrėžimą, pažymi, kad tekstu laikytinas vientisas komunikacinis vienetas, t. y. ne teksto fragmentas, o ištisas tekstas, bet kokios apimties, turintis pradžią ir pabaigą, tačiau kartu pabrėžia, kad tai tik darbinis teksto apibrėžimas, jo disertacijoje taikomas atsižvelgiant į praktinius darbo tikslus. Kiek išsamiau tekstą apibūdina Robertas de Beaugrande ir Wolfgangas Dressleris (1981: 3) – kaip komunikacinį įvykį, kuriamą ir suvokiamą tik esant tam tikroms aplinkybėms, veikiant išankstinėms nuostatomis ir naudojant turimas žanrines žinias, kitaip sakant, čia akcentuojama tai, kad skirtingų žanrų tekstams yra keliami skirtingi reikalavimai tiek juos kuriant, tiek interpretuojant. Halliday'us (1977: 197) tekstą traktuoja dar šiek tiek plačiau – kaip socialinį veiksma, sieja jį su kalba, kurios reikšmė ir funkcija suvokiamos tik konkrečios situacijos kontekste, o štai semiotikas Göranas Sonessonas (1998: 91) tekstą supranta labai plačiai – kaip kultūrinę abstrakciją, bet kokį žmogaus suvokiamą kultūrinį reiškinį. Galiausiai Marcinkevičienė (2006: 57), apibendrinama įvairių autorių nurodomus svarbiausius skiriamuosius teksto požymius, pateikia tokį jo apibrėžimą: „tekstas yra semantiškas, rišlus, tam tikros struktūros, glaudžiai su kalbiniu ar nekalbiniu kontekstu susijęs, natūralus, t. y. autentiškas, tam tikrą paskirtį turintis bet kokios apimties ar atmainos, pasakytas ar užrašytas kalbos vienetas.“ Matyti, kad skirtingų lingvistikos mokslo srities tyrėjų pateikiamos teksto apibrėžtys įvairuoja nuo gana konkrečių iki labai abstrakčių. Reikia pasakyti, kad kvestionuojant teksto žanro sampratą, veikiausiai dera būti persvarstyta ir teksto sampratai: ar tekstu traktuotinas ir savarankiško žanro statusą turinčiu laikytinas tik ištisais sakiniais pasižymintis darinys, ar juo gali būti ir vieno ar kelių sakinių struktūrą turintis konstruktas? Gal vertinant tekstų savarankiškumą dėmesį svarbu kreipti ne taip į struktūrą, kaip į tai, kas pasakoma konkrečiu tekstiniu vienetu? Gal dar svarbiau ne tik tai, kas pasakoma, bet ir tai, kas lieka nepasakyta?

Marcinkevičienės (2006: 57) nuomone, tekstu galimas laikyti ir vieno sakinio apimties ar net vienažodis vienetas, jei tik jis paaiškinamas kalbiniu ar situacijos kontekstu, tad tekstais traktuojami ir, pavyzdžiui, tokie užrašai kaip *Uždaryta* ant parduotuvės durų. Papildant šį tyrėjos pastebėjimą ir reaguojant į paskutinįjį pateiktą klausimą, galima paminėti, kad Johnas Seely Brownas ir Paulas Duguidas (2000: 205) mano, jog komunikacijos poveikumas priklauso ne nuo to, kiek gali būti pasakyta, bet nuo to, kiek gali likti nepasakyta. Iš tikrųjų, straipsnio autorės nuomone, tai jau teksto

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

žanro specifikos dalykai: vienų žanrų specifika reikalauja išsamaus, analitinio žvilgsnio į tekste pristatomą temą, kitų atvirkščiai – kalbamojo dalyko esmę sutalpinti nedideliame žodžių ar sakinių kiekyje ir ne tiek analizuoti, kiek tik užčiuopti tam tikrus aspektus, atkreipti dėmesį į juos. Manytina, reikalingiau čia akcentuoti tai, jog kiekvienu savarankišku prasmę turinčiu net ir mažiausiu tekstu kažką norima pasakyti, į kažką atkreipti dėmesį, jie neegzistuoja vien tam, kad egzistuotų. Vadinasi, tekstus vertinant savarankiškumo aspektu ne taip svarbu tampa tai, kokios struktūros tekstai laikytini savarankiškais. Struktūros dera paisyti tada, kai analizuojama grynai žanrų specifika, jos apraiškos tekstų struktūroje: tuomet tikslinga aiškintis, koks teksto struktūrinis vienetas kokį turinį (ne konkretų, o kalbant abstrakčiai) turi perteikti. Šiuo atveju reikšmingiau tai, kokių tikslų turint tekstai yra kuriami, kokia jų egzistavimo prasmė. Teksto kūrimo tikslas apima ne tik tai, kas norima pasakyti tam tikru tekstu, t. y. jo turinį, bet ir tai, kam norima pasakyti, t. y. teksto adresatą. Įsisavinus, jog tekstai nėra kuriami negalvojant apie galimą jų adresatą, jie kuriami kokiam nors konkrečiam ar bent įsivaizduojamam adresatui, aiškėja, kad komunikacinis tikslas visada susijęs su adresatu, dėl to ir vienaip ar kitaip orientuotas į jį. Bakhtinas (1986: 96) netgi yra teigęs, kad teksto žanrą adresantas renkasi atsižvelgęs į adresatą, t. y. jo turimas fonines žinias. Vadinasi, galima sakyti, kad tai, kas randama konkretaus žanro tekste, atspindi, kiek ir kokių specialių žinių būtina turėti teksto adresatui tam, kad jis galėtų tinkamai suprasti ir interpretuoti tekstą (Marcinkevičienė 2004: 205). Tik turint tokių žinių ryškėja teksto prasmė, patį tekstą galima suvokti kaip turintį aiškią paskirtį. Iš čia apibendrinant pasakytina, kad šiame straipsnyje savarankišku tekstu traktuojamas savarankiškai funkcionuojantis komunikaciniu požiūriu prasmingas tekstinis vienetas.

Komunikaciniu požiūriu prasmingais šiame straipsnyje vadinami tokie tekstai, kuriais jų autoriai ar tiesiog tų tekstų perteikėjai siekia perduoti tam tikrą informaciją, žinią, emocijas, nuostatas ir pan., t. y. komunikuoja su tekstų adresatais, o šie jiems perteikiamus tekstus suvokia ir atpažįsta kaip vienokių ar kitokių komunikacinių situacijų išraiškas. Kitaip sakant, tokių tekstų perteikimas, pritaikymas konkrečioje situacijoje visada yra paremtas tam tikrais motyvais ir pasitelkiamas siekiant iš anksto numatytų komunikacinių tikslų.

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

3.1. Teksto ir žanro santykis

Manytina, iš naujo apgalvojant teksto sampratą greta reikalinga aiškiau apibrėžti teksto ir žanro santykį. Šiuo požiūriu pravartūs Swaleso svarstymai: jo nuomone, žanrą derėtų laikyti platesne sąvoka nei tekstas ir jį tirti atsižvelgiant į komunikacinį veiksmingumą, kitaip tariant, nedera ignoruoti ir skaitytojo, jo suvokimo, privalu atsigręžti ne vien į teksto kūrimą (persakoma iš Marcinkevičienė 2008: 23). Kaip galima suprasti, čia akcentuojamas jau minėtas nenuneigiamas ryšys tarp komunikacinio tikslo ir teksto adresato. Lygiai kaip Swalesas, Bawarshi (2000: 344–345) taip pat, kalbėdamas apie teksto ir žanro santykį, įvardija ir atskiria du procesus – tekstų kūrimą ir jų interpretavimą, aiškinimą, skirtumas tas, kad jis priešina šiuos du procesus žanro reikalingumo atžvilgiu: pripažinimas, kad žanrai reikalingi pastarajam procesui, nereiškia, jog tapačiai ir pirmajam, – pažymi tyrėjas. Kitaip tariant, žanrų įtaką tekstus interpretuojant Bawarshi pripažįsta, tekstus kuriant – ne. Iš tikrųjų toks ribų brėžimas, kur žanras dar reikalingas, kur jis turi vienokį ar kitokį ryšį su tekstu, o kur jau nebe, diskutuotinas, mat jei nepaisoma žanrų taisyklių kuriant tekstus, tuomet maža prasmės ir remtis konkrečių žanrų konvencijomis aiškinant, interpretuojant tekstus. Veikiau čia reikia kalbėti apie tai, kad vienaip žanrai pravartūs kuriant tekstus, kitaip – juos nagrinėjant ir vertinant, bet pats jų pravartumas, vienu ar kitu laipsniu apibrėžtas ryšys su tekstais – sunkiai atmestinas. O kalbant apie konkretų teksto ir žanro ryšį reikia pažymėti, kad žanrą suvokiant kaip prasmę turintį komunikacinį veiksmą, tekstą reikia suvokti kaip to veiksmo realizavimo formą. Dėl to galima tvirtinti, kad komunikaciniu požiūriu prasmingi tekstiniai vienetai nėra bežanriai.

Reikia pasakyti, kad užsienio šalyse, kur šiuo metu žanrų tyrimai jau yra itin išplėtoti ir įvairiapusiai, tik ėmus žanrą suvokti būtent kaip prasmingą komunikacinį veiksmą, paremtą tam tikrais motyvais ir pasitelkiamą siekiant konkrečių tikslų, dėmesys atkreiptas į tokius tekstinius vienetus, kurie nebuvo vertinti kaip galintys tapti savarankiškų tekstų tyrimų objektu. Vieni tokių tekstų – naujienų portalų antraštės. Kaip savarankiškų tekstų tyrimų objektas jos šiame straipsnyje toliau ir aptariamos.

3.2. Prielaidos antraščių kaip savarankiško teksto koncepcijai

Pagal pirminę paskirtį antraštė yra teksto pavadinimas, iš kurio tikimasi trumpai nusakyto to, kas ištisais sakiniais papasakota juo apibūdinamame tekste. Detaliai neanalizuojant antraščių pobūdžio ir pernelyg nesigilinant į galimus jų ypatumus, nulemtus konkrečių antraštėmis apibūdinamų tekstų

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

žanrų, pateikiant tik apibendrintą, žiniasklaidos teksto antraštės pagrindus akcentuojantį apibrėžimą, antrašte paprastai laikomas trumpas, vieno sakinio tekstas, nusakantis publikacijos esmę, pagrindinį turinį (Koženiauskiene 2013: 46). Tad antraštė yra tarsi neatsiejama ja apibūdinamo teksto dalis, jos egzistavimas pačios savaime, be teksto, tarytum ir nereikalingas, ir sunkiai įsivaizduotinas, mat tokiu atveju antraštė prarastų savo kaip pavadinimo funkciją, tuomet apie ją veikiau jau reikėtų kalbėti kaip apie savarankišką tekstą, o ne kaip apie didesnio teksto sudėtinį elementą. Ar antraštė galima matyti kaip savarankiškai funkcionuojantis tekstas? Atsakymą į šį klausimą pasufleruoja įvairių tyrėjų įžvalgos antraščių specifikos tema.

Antraštės, kaip ir bet kokio teksto, sąvoka neatsiejama nuo jos paskirties: esminga tai, kokių pagrindų antraštė egzistuoja, kokias funkcijas atlieka. Iš mokslininkų atliktų tyrimų ryškėja, kad žiniasklaidos tekstų antraščių funkcijų esama ne vienos ir gana skirtingų: reziumuoti, apie ką yra parašytas tekstas, t. y. teikti konkrečią informaciją apie teksto temą (White et al. 1993, Schneider 2000, Koženiauskiene 2013), koduoti giliąją teksto prasmę (Bitinienė 2007), atkreipti skaitytojų dėmesį, sudominti, suintriguoti skaitytojus tiek, kad jie patys norėtų sužinoti, apie ką rašoma antrašte nusakomame tekste, ir nuo jos pereitų prie teksto (White et al. 1993, Fuertes-Olivera et al. 2001, Kavanoz 2005, Liepinytė-Kytrienė 2013), parodyti, kokie įvykiai, atvejai yra reikšmingi, verti būti pristatyti, išaiškinti (Humez et al. 2010), padėti rasti svarbią informaciją tiems skaitytojams, kurie nesivadovauja tuo, kas spaudoje pristatoma kaip aktualu (Ward 2002), parodyti subjektyvią antraštės autoriaus poziciją, jo nuomonę, požiūrį į pristatomą temą (Koženiauskiene 2013), perteikti žiniasklaidos atstovų ideologijas (Kavanoz 2005). Matyti, kad ne vieno tyrėjo dėmesys nukrypo ne tik į nominatyvinę antraščių funkciją, bet ir į kitas, sprendžiant iš tyrėjų teikiamo dėmesio joms, vis labiau ryškėjančias, nors objektyviojoje žurnalistikoje net nepageidautinas, nepaisant to kai kada užgožiančias nominatyvinę antraščių funkciją, paliekančias ją antrame plane.

Vienus tokių antraščių paskirties pokyčių nušviečia Kristinos Schneider atliktas tyrimas: pritaikiusi tekstynų lingvistikos priėgą ji ištyrė 1700–2000 m. angliškų laikraščių antraštes ir nustatė, kad iki XX a. vidurio daugumos antraščių funkcija buvo reziumuoti, apie ką yra parašytas tekstas, t. y. teikti konkrečią informaciją apie teksto temą, tačiau vėliau kiek nutolta nuo nominatyvinės antraščių funkcijos. Šiuos antraščių turinio poslinkius tyrėja iš dalies sieja su pastebima jų ilgėjimo tendencija,

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

apskritai visos antraščių struktūros pokyčiais, kai jos tampa daugiau ne įvardijamojo, bet aprašomojo pobūdžio, o prielaidoms paremti Schneider pateikia tokius tyrimo rezultatus: 1800 m. antraštę sudarė vidutiniškai mažiau nei 3 žodžiai, o 2000 m. – daugiau nei 7 žodžiai, iki XX a. vidurio dauguma antraščių – vardažodinės, tačiau kuo toliau, tuo vis dažniau jose imti vartoti veiksmažodžiai, kurie ne visada skirti tiesiog teksto temai įvardyti (Schneider 2000: 50–56). Schneider, remdamasi savo atlikto tyrimo rezultatais, be abejo, kalba apie spaudiniuose skelbiamų tekstų antraščių savitumus, tačiau iš tikrųjų dera akcentuoti, kad antraštė antraštei nelygu, ir čia esminę skirtį galima daryti tarp dviejų rūšių žiniasklaidos – spausdintinės (laikraščių ir žurnalų) ir internetinės (naujienų portalų). Skiriasi minėtų rūšių žiniasklaida savo specifika, skiriasi ir jų tekstų antraščių pobūdis. Kontutytė (2010b: 78) mano, kad galutiniai teksto bruožai priklauso nuo medijos, kuria perteikiamas tekstas, todėl net ir to paties žanro spausdintas tekstas ir skaitmeninis tekstas, pavyzdžiui, laiškas ir elektroninis laiškas, spausdintos enciklopedijos ir laisvosios interneto enciklopedijos *Vikipedija* straipsnis, dažnai pasižymi skirtingais bruožais. Grįžtant konkrečiai prie antraščių, aptinkamų spaudiniuose ir naujienų portaluose, skirtybių, reikia pasakyti, kad šių tyrėjos svarstymų realumu galima įsitikinti vos ėmus lyginti skirtingų rūšių žiniasklaidos tekstų antraštes.

Antraščių skirtumai spausdintinėje ir internetinėje žiniasklaidoje visų pirma susiję su antraščių pateikimo forma. Spaudiniuose publikuojamų tekstų antraštės iš karto matomos su jomis nusakomais tekstais, t. y. tokioje vietoje, kuri jas iš karto identifikuoja kaip nominatyvinius vienetus, neatsiejamus nuo jomis apibūdinamų tekstų. O štai antraštėms persikėlus į internetą atsirado tam tikra atskirtis tarp jų ir jomis nusakomų tekstų: dėl interneto teikiamos galimybės pateikti tekstus naudojant hipertekstą internete antraštės pirmiausia matomos kaip savarankiškai funkcionuojančios, nepriklausomos, atribotos nuo jomis nusakomų tekstų, nes kol skaitytojai nepaspaudžia jų, tol nėra nukreipiami į jomis apibūdinamus tekstus, tol nemato tų tekstų, o tie skaitytojai, kurie apsiriboja tik antraščių skaitymu, verta paminėti, jomis nusakomų tekstų apskritai nemato, tenkinasi ta informacija, kuri pateikiama antraštėse. Vadinasi, naujienų portaluose antraštės turi atskirą, autonomiškesnę savo vietą, iš karto nerodančią jų ryšio su konkrečiais tekstais, kuriuos jos apibūdina, dėl to įgyja daugiau savarankiškumo. Tikslinga paminėti, kad Ullos Fix (2009: 16) teigimu, teksto pateikimo vieta turi įtakos teksto recepcijai. Būtent tai, kad naujienų portaluose antraštės pirmiausia pateikiamos atskirai nuo jomis nusakomų tekstų, rodo, kad internete jos yra autonomiškesnės nei spaudiniuose.

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

Specifinis naujienų portalų antraščių pateikimas inspiruoja jų kūrėjus ieškoti būdų saviems tikslams pasiekti, ir nors apskritai visos antraštės tarsi funkcionuoja kaip tokie tekstai, kurie turi (pagal jų kūrėjų sumanymą) padėti įsiūlyti skaitytojams pagrindinius produktus – tikslinius tekstus, tačiau naujienų portaluose šitai įgauna didesnę svarbą būtent dėl savito antraščių pateikimo juose. Tokios išvados čia daromos remiantis šio straipsnio autorės atlikto naujienų portalų antraščių tyrimo (žr. Kalinauskaitė 2014) (apie jį jau buvo užsiminta), kurį atliekant analizuoti antraščių struktūros ir turinio ypatumai, rezultatai. Tyrimo šaltiniais buvo pasirinkta 10 lietuviškų naujienų portalų: *15min.lt*, *alfa.lt*, *balsas.lt*, *bernardinai.lt*, *delfi.lt*, *kauno.diena.lt*, *lrytas.lt*, *lzinios.lt*, *respublika.lt*, *zebra.lt*. Iš šių naujienų portalų, pasirinkus atsitiktinį vieno mėnesio – 2014 m. sausio – laikotarpį, naudojantis juose sukauptais tekstų archyvais buvo atrinktos antraštės tų tekstų, kurie priskirti rubrikai *Aktualijos* (kai kur *Naujausios*, *Naujienos*), nes tokiomis antraštėmis nusakomi tekstai pristatomi kaip svarbiausi, būtent aktualiausiųjų grupei priskirtų tekstų antraštės, apsilankius bet kuriame naujienų portale, skaitytojų matomos pirmiausia, dėl to ypač išryškėja šių antraščių tyrinėjimo reikšmė. Taip iš viso surinktos 3073 antraštės. Struktūros požiūriu jos pirmiausia buvo suskirstytos į vienažodes, žodžių junginio ir sakinio pavidalus turinčiasias, o sakinio pavidalo antraštės – ir dar smulkiau: į citatas (grynąsias ir persakytas) ir originalias. Pastarosios analizuotos dar ir pagal tai, kas yra jų sakinio pagrindas: klausimas, teiginys, sušukimas ar jos yra mišrios šiuo atžvilgiu.

Atlikus tyrimą pastebėta, kad žiniasklaidos tekstams įsigalėjus elektroninėje erdvėje reikšmingų pokyčių pirmiausia įvyko antraščių struktūroje: trumpos spaudiniuose publikuojamų tekstų antraštės, turinčios žodžio ar žodžių junginio pavidalą ir laikomos sudėtine didesnės apimties tekstų dalimi, atsidūrusios elektroninėje erdvėje, kadangi neribojamos spaudos ženklų kiekiu, išsiplėtė iki sakinio ar net kelių sakinių struktūra pasižyminčių darinių: sakinio pavidalą turinčios antraštės, kaip parodė tyrimas, dominuoja internete – jos sudarė daugiau nei 90 proc. visų tirtų antraščių. Būtent struktūra, kuria pasižymi dabartinės naujienų portalų antraštės, yra vienas jų slinkties savarankiško teksto link požymių. Šis – inspiracija rasti ir kitiems minėtą antraščių poslinkį liudijantiems požymiams, tik jau susijusiems su antraščių turiniu. Naujienų portaluose antraštės, palyginti su spaudiniuose randamomis, tapo išsamesnės, perteikiančios baigtinę mintį, jų kalba vis dažniau atlieka ne tik nominatyvinę, bet ir komunikacinę ir net ekspresinę funkciją, o pačios antraštės pasižymi paskirties įvairove: jomis

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

pranešama, pasakojama, analizuojama, komentuojama, reiškiamas požiūris, emocijos, bandoma įtikinti, vertinama ir net apeliuojama į ką nors. Atlikus tyrimą padarytos išvados, kad naujienų portaluose antraštėmis yra komunikuojama su skaitytojais, o ši komunikacija paremta tam tikrais motyvais ir pasitelkiama siekiant konkrečių tikslų, kitaip sakant, naujienų portalų antraštės yra savarankiškos komunikaciniu požiūriu – visa tai leidžia jas traktuoti kaip apgalvotą, prasmę turintį komunikacinį jų autorių atliekamą veiksmą.

Taigi atliktas tyrimas parodė, kad apie naujienų portalų antraštes galima kalbėti kaip apie autonomiškus tekstus. Tačiau taip pat nutarta nustatyti tai, ar būtų galima teigti, kad jos pasižymi ir skirtingų tyrėjų sutartinai akcentuojamu, kaip matyti iš šiame straipsnyje pateiktų žanro apibrėžčių, vienu svarbiausių žanro požymių – atpažįstamumu. Šiam tikslui atlikta nedidelė eksperimentinė apklausa, kuria aiškintasi, ar ir kiek interneto vartotojai atpažįsta antraštes naujienų portaluose, jiems pateiktas be jomis nusakomų tekstų, kokią antraštės sampratą yra susikūrę, ar esti kokių nors naujienų portalų antraštėms būdingų savybių, kurias būtų galima traktuoti kaip skiriamuosius jų požymius, būtent ir padedančius jas atpažinti. Šiuo atveju apklausa parodo ir tai, kaip žanras siejasi su skaitytojų lūkesčiais, kylančiais iš įpratimo matyti vienokias, o ne kitokias antraštes. Toliau straipsnyje pristatomi ir apibendrinami apklausos rezultatai.

3.3. Naujienų portalų antraščių atpažįstamumas. Apklausos rezultatai

Respondentams buvo pateikti įvairūs žodžiai, žodžių junginiai ir sakiniai. Vieni pateiktų variantų – naujienų portaluose rastos tekstų antraštės, kiti – tiesiog tų tekstų atkarpos. Visos respondentams pateiktos antraštės buvo surinktos kitam, šio straipsnio 3.2. poskyryje jau minėtam, tyrimui. Antraščių atpažįstamumui tirti iš ankstesniam tyrimui sukauptųjų parinktos visiškai atsitiktinės antraštės jų turinio požiūriu, t. y. specialiai neatsižvelgta į temas, kurios jose atsispindi, nekreipta dėmesio ir į tai, kokiuose naujienų portaluose tos antraštės rastos, ar į kitokius tyrimo rezultatams įtaką galinčius daryti veiksnius. Objektivumo dėlei paisyta tik tam tikrų jų struktūros ypatumų: į respondentams pateiktų antraščių sąrašą nutarta įtraukti ir žodžio, ir žodžių junginio, ir sakinio struktūra pasižyminčių antraščių. Neantraščių grupę sudariusieji žodžiai, žodžių junginiai ir sakiniai – tirtosiomis antraštėmis nusakomų tekstų įžangų atkarpos: jeigu antraštė vienažodė, tai ir iš ja nusakomo teksto parinktas vienas žodis, jei antraštė sudaryta iš žodžių junginio ar sakinio, tai ir neantraštėmis atitinkamai tapo žodžių

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

junginiai ar sakiniai, rasti antraštėmis apibūdinamuose tekstuose. Taip respondentams iš viso buvo pateikti 72 galimi pasirinkimo variantai, 50 iš jų – antraštės. Antraščių kiekis didesnis nei neantraščių, tačiau apklausos rezultatams tai įtakos neturėjo, nes atskirai skaičiuota atpažintų antraščių ir atskirai neantraščių, respondentų klaidingai nurodytų antraštėmis, dalis.

Respondentų paprašyta iš pateikto sąrašo tiesiog išrinkti tuos variantus, kurie, jų nuomone, yra tekstų antraštės, ir įvardyti kriterijų (-us), pagal kurį (-iuos) pasirinktus variantus priskiria tekstų antraštėms (kriterijų sąrašas pateiktas nebuvo, patys respondentai nurodė savo pasirinkimų motyvus). Sulaukta 102 respondentų atsakymų. Reikia paminėti, kad pati apklausa – anoniminė, t. y. jokia informacija apie respondentus nekaupia, nes tai, manyta, nėra reikšminga siekiant tikslo, dėl kurio sumanyta ši apklausa, t. y. tiesiog patikrinti, neturint didesnių tikslų, ar esama kokių nors antraščių, randamų naujienų portaluose, ypatybių, galinčių pretenduoti į atpažįstamus skiriamuosius antraščių kaip autonomiško teksto požymius, ir, jei taip, tai kokie jie galėtų būti (atsižvelgus į tuos respondentų nurodytus kriterijus, kurie sutampa ar yra panašūs).

Apibendrinti apklausos rezultatai pateikti 1 lentelėje. Iš jų matyti, kad respondentai, nors ir ne visada, tačiau geba atpažinti antraštes ir pateiktas be jomis nusakomų tekstų: daugiau negu pusės (kiekis svyruoja, mat vienos antraštės buvo atpažintos didesnės dalies respondentų, kitos – mažesnės) respondentų atpažinta didžioji dalis – 52 % – pateiktų antraščių, o neantraštės, daugiau negu pusės (kiekis taip pat svyruoja) respondentų klaidingai nurodytos kaip antraštės, tesudaro 27,3 %. Išanalizavus apklausos rezultatus, paaiškėjo, kad kiekvienas pateiktų variantų bent kelis kartus buvo pažymėtas kaip galintis būti įvardytas antrašte, kitaip sakant, esama tam tikrų žodžių, žodžių junginių ir sakinių, kurie respondentų klaidingai nurodyti kaip antraštės, tačiau, reikia pasakyti, tai buvo tikėtina ir yra natūralu.

1 lentelė. Apklausos rezultatai: naujienų portalų antraščių atpažįstamumas

	Antraštės, atpažintos kaip antraštės				Neantraštės, nurodytos kaip antraštės	
Respondentų (iš viso 102) kiekio svyravimai	daugiau nei pusės (54,84–100 %) respondentų	pusės respondentų	mažiau nei pusės (9,68–48,39 %) respondentų	Respondentų (iš viso 102) kiekio svyravimai	daugiau nei pusės (54,55–100 %) respondentų	mažiau nei pusės (9,09–51,52 %) respondentų

Atpažintų antraščių dalis	52 %	2 %	46 %	Neatpažintų neantraščių dalis	27,3 %	72,7 %
--------------------------------------	-------------	------------	-------------	--	---------------	---------------

Bendros tendencijos, išryškėjusios atlikus šią apklausą, gali būti nusakytos taip: sunkiausiai atpažįstamos tos antraštės, kurias sudaro vienas žodis, ir tos, kurių pagrindas – keli sakiniai, vertindami, ar tokia struktūra pasižymintys pateikti tekstiniai vienetai galėtų būti naujienų portalų antraštės, respondentai klydo dažniausiai. Vis dėlto iš gautų jų atsakymų galima spręsti, kad egzistuoja tam tikri naujienų portalų antraštėms būdingi bruožai, sukuriantys jų kaip specifinių tekstų sampratą, ir dėl tų bruožų jos tampa atpažįstamos kaip antraštės. Kokie tie bruožai, įvardijo patys respondentai³, paprašyti nurodyti, koku (-iais) kriterijumi (-ais) vadovaudamiesi vieną ar kitą jiems pateiktą žodį, žodžių junginį ar sakinį priskyrė antraštėms, t. y. pagal ką sprendžia, kad konkretus jiems pateiktas variantas yra antraštė. Kai kurie atsakymų:

- (1) *Pagal tai, ar tekstas yra ne per ilgas, intriguojantis bei tikslus;*
- (2) *Visų pirma, jei antraštė pateikta klausimo forma, antra, jei antraštė yra tarsi mįslė, kuri intriguoja perskaityt straipsnyje slypintį atsakymą, ir trečia – jei žodžių junginys nepateikia teksto išvadų;*
- (3) *Pagal sakinio struktūrą, kalbos kultūrą. Taip pat pagal sakinio prasmę. Antraštė turi sudominti, suintriguoti;*
- (4) *Pagal antraštės informatyvumą ir sugebėjimą sudominti, pateikti tuo pačiu daug informacijos, bet tuo pačiu ir mažai;*
- (5) *Sudominantys, absurdiški junginiai, minimos garsių žmonių pavardės;*
- (6) *Žodžių junginio žaismingumas, „užkoduota“ po tokiu junginiu esančio straipsnio mintis, sudominantys, „užkabinantys“ žodžiai (išstratino, algos plėšo siūles ir kt.);*
- (7) *Antraštė turi sudominti, tad joje turėtų atsirasti kažkas kitokio: galbūt metafora, galbūt sarkazmas, žaismingas palyginimas (...);*
- (8) *Pagal sakinio ilgumą, informatyvumą, tai, ar sakinyje užkabinantis;*
- (9) *(...) Kaip antraštes žymėjau tokius sakinius, kuriuose buvo išreikštas sarkazmas ir ironija, vaizdingai parašyti, naudojant išraiškingus palyginimus ar kitokias stilistines priemones. Tokiu būdu žurnalistai siekia atkreipti skaitytojų dėmesį (...);*
- (10) *Informatyvi, intriguojanti, kelianti daug klausimų mintis;*
- (11) *Visų pirma – intriga. Visuomet antraštės turi kelti intrigą, sudominti skaitytoją, kurio dėmesį patrauktų originalus tekstas (...);*

³ Respondentų kalba netaisyta.

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

- (12) *Pagal intrigą – kuo sakinyš išreiškia daugiau intrigos, tuo didesnė tikimybė, kad jis antraštė;*
- (13) *Atrankos kriterijus man buvo, kad antraštės bando sudominti skaitytoją perskaityti straipsnį. Sakiniai su intriga, kurie nepasako visko iki galo. Tad norisi paskaityti;*
- (14) *Teksto antraštė neturėtų būti per ilga, vis dėlto turėtų būti informatyvi, taip pat dažniausiai – intriguojanti, sudominanti (šokiruojanti, prajuokinanti ir pan.).*

Reikia pasakyti, kad kiekvienas respondentas yra susikūręs savitą antraštės sampratą, ir tas matyti iš šių jų svarstymų. Tačiau tam tikrų sutampančių požiūrių visgi esama, ir būtent jie šiuo atveju yra vertingiausi, nes parodo, kokios ypatybės turėtų būti laikomos atpažįstamais skiriamaisiais antraščių požymiais. Iš čia pateiktų respondentų minčių matyti, kad reikšminga jiems atrodo antraščių atliekama funkcija, mat tarp visų nurodytų kaip antraštėms būdingų požymių ne vieno respondento akcentuota būtent paskirtis – sudominti, intriguoti skaitytojus. Svarbiu kriterijumi, padedančiu atpažinti antraštes, taip pat laikoma jų raiška, kai kurie respondentai atkreipia dėmesį į antraščių struktūrą. Kitaip sakant, antraštėms charakteringi požymiai vertinami būtent minėtais aspektais. Verta paminėti tai, kad jau ir iš kai kurių pateiktų atsakymų išryškėja, ir taip pat dar ne vieno respondento pažymėta, jog antraštės turėtų būti neilgos, tačiau informatyvios. Plg. kitus atsakymus:

- (15) *Kad būtų suprantama, ne per ilgas sakinyš ir atspindėta esmė;*
- (16) *Trumpumas, išbaigta informacija;*
- (17) *(...) antraštė neturėtų būti ilga, tačiau taip pat ir ne iš vieno ar dviejų žodžių, perskaičius ją turi būti aišku, apie ką bus kalbama (ar apie politiką, ar apie kriminalus ir pan.);*
- (18) *Aktuali tematika, trumpi žodžių junginiai (...);*
- (19) *(...) Kelias antraštes buvo nesunku identifikuoti, nes buvo pakankamai trumpos ir paaiškinančios, apie ką straipsnis (...);*
- (20) *Sakinio ilgį. Nemanau, kad vos vienas žodis būna antraštė. Kita vertus, tai negali būti ir labai ilgas sakinyš (...);*
- (21) *(...) Geriausia, kai tai būna trumpa frazė (...).*

Tokios respondentų mintys atspindi jų žanrinius lūkesčius teksto struktūros ir turinio atžvilgiu: tam tikras turinys (kalbant abstrakčiai) suprantamas kaip būdingas konkrečiam žanro tekstams, t. y. nulemtas aiškių motyvų ir tikslų, kurių siekiama tekstu; teksto struktūra taip pat apibrėžta konkrečiam žanro reikalavimų, t. y. tekstas turi perteikti atitinkamą turinį konkrečiam žanrui pritinkančia forma – taip, kad būtų tinkamai išreikšta teksto prasmė. Kitaip sakant, vieni kriterijų, respondentų nurodyti kaip

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

taikytini antraštėms, – trumpumas ir informatyvumas – šiuo atveju parodo respondentų lūkesčius tuomet, kai yra apsiribojama tik antraščių skaitymu, t. y. norima jas matyti kaip trumpus vienetus, tačiau informatyvius tiek, kad būtų išvengta reikiamybės skaityti netrumpus jomis nusakomus tekstus. Tokie lūkesčiai, paminėtina, randasi iš skaitytojų įpratimo matyti būtent tokias, o ne kitokias antraštes.

Svarstydami apie konkrečią antraščių išraišką respondentai minėjo klausiamuosius sakinius: klausimo forma pateikti sakiniai ne vienam jų asocijuojasi su antraštėmis. Tai matyti iš jau pateiktų respondentų atsakymų ir iš šių:

- (22) *Vienus – pagal žodžių, frazių ir sakinių vaizdingumą (užslėptą mintį, ironiją), kitus – pagal sakinių konkretumą (pasakoma visa straipsnio informacija), trečius – pagal klausiamąją intonaciją;*
- (23) *Antraštė dažnai būna apibendrinanti straipsnį, nusakanti temą, pateikta vaizdingai, metaforiškai, kartais klausiamuoju sakiniu;*
- (24) *(...) Taip pat antraštės dažnai šokiruoja, prajuokina arba atvirksčiai – verčia susimąstyti ties koduojama teksto prasme. Arba antraštė klausimo forma skatina ieškoti atsakymo tekste į, pavyzdžiui, populiarių arba aktualų dalyką, įvykį, problemą ir pan.;*
- (25) *klausiamieji sakiniai visada atrodo kaip antraštės (...).*

Verta pasakyti, kad šio straipsnio autorės atliktame naujienų portalų antraščių tyrime, analizuojant jų struktūrą, klausiamieji sakiniai nustatyti kaip itin būdingas naujienų portalų antraščių konstravimo pagrindas (žr. Kalinauskaitė 2014). Vadinasi, respondentų pastebėjimas apie tai, kas galėtų būti tipiška antraščių struktūrai, – vykęs ir taiklus. Iš kai kurių respondentų nuomonių (18, 24) išryškėja dar ir tai, kad antraštės suvokiamos kaip tokie tekstiniai vienetai, kurie turėtų atspindėti tam tikru laikotarpiu aktualias temas.

Apibendrintai, remiantis respondentų mintimis, išsakytomis apie tai, kokie galėtų būti skiriamieji antraščių požymiai, jų susikurtą antraštės sampratą atitinkantį tekstinį darinį galima nusakyti taip: trumpas, informatyvus, atspindintis konkrečiu laikotarpiu aktualias temas, jas pristatantis intriguojančiai, sudominančiai, o šie tikslai galėtų būti realizuojami klausimais, žadinančiais skaitytojų smalsumą, nebaigta mintimi, ironija ir pan. Žinoma, tai yra respondentų susidaryta nuomonė apie antraštes, bet pats faktas, kad jos atpažįstamos kaip tokios ir kad esama sutampančių kriterijų, pačių respondentų įvardytų ir nurodytų kaip taikytinų būtent antraštėms, įrodo, kad joms yra būdingas bent

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

vienas savarankiško teksto žanro požymis – atpažįstamumas. Šie apklausos rezultatai galimi kaip inspiracija ir atspirtis tyrimams, kuriuos atliekant būtų aiškinamasi, būtent kokios naujienų portalų antraščių savybės yra geriausiai atpažįstamos ir charakterizuojančios jas kaip autonomiškus tekstus ir kiek, remiantis, pavyzdžiui, interneto vartotojų sudarytomis tų savybių indeksavimo skalėmis, jos atpažįstamos kaip skiriamieji antraščių požymiai.

Iš to, kas čia paminėta, aiškėja, kad naujienų portaluose antraštes skaitytojai mato kaip į tam tikrą tikslą orientuotus tekstinius vienetus, kuriuos ne bet kaip, o sąmoningai taip, kad tas tikslas būtų pasiektas, vadinasi, suvokia, jog kuriant antraštes galvojama būtent apie skaitytojus, t. y. jog jomis siekiama daryti vienokią ar kitokią įtaką jiems. Kitaip sakant, atsiremiant į tai, galima manyti, kad naujienų portalų antraštes skaitytojai vertina kaip tekstus, komunikaciniu požiūriu prasmingus pačius savaime, t. y. remiantis respondentų susikurta antraščių koncepcija turinio požiūriu, pasakytina, kad naujienų portalų antraščių turinio apimties pakanka jas priskirti autonomiškiems tekstams. Atliktos apklausos rezultatai, be kita ko, kaip minėta, liudija ir tai, kad naujienų portalų antraštėms būdingas tyrėjų sutartinai vienu svarbiausių žanro požymių laikomas atpažįstamumas, o šitai, verta pasakyti, rodo, jog esama tam tikrų antraštėms būdingų bruožų, būtent dėl kurių jos ir tampa atpažįstamos kaip antraštės.

4. Apibendrinamosios pastabos

Straipsnio esmę sudarančios teorinės nuostatos jau pristatytos, tad belieka tik dar kartą akcentuoti jų realų pritaikomumą. Pasirinkus į teksto žanrą žvelgti kaip į prasmingą komunikacinį veiksma, paremtą tam tikrais motyvais ir pasitelkiamą siekiant konkrečių tikslų, ir atsirėmus į žanro atpažįstamumo aspektą imama suvokti, kad kaip savarankiški, kuriami pagal tam tikras atpažįstamas žanro taisykles, galimi tirti bet kokie komunikaciniu požiūriu prasmingi tekstai, net ir tokie, kurie pagal savo prigimtį nėra laikomi savarankiškais. Teoriniams teiginiams pagrįsti vieni tokių tekstų – naujienų portalų antraštės – pasirinktos eksperimentinės apklausos objektu. Nors paprastai jos suvokiamos pirmiausia kaip tekstų pavadinimai, mat tokia ir yra prigimtinė bet kokios antraštės funkcija – pavadinti tekstą, tačiau, kaip paaiškėjo atlikus apklausą, tai netrukdo žvelgti į jas ir kiek kitaip, t. y. kaip į tekstus, komunikaciniu požiūriu prasmingus pačius savaime, tikslą ir priemones jam pasiekti turinčius vienetus, kuriuos ne bet kaip, o sąmoningai taip, kad tas tikslas būtų pasiektas, dėl to atpažįstamus skaitytojų. Šiuo atveju apklausa buvo reikalinga ir tam, kad būtų galima pamatyti, kaip žanras siejasi su skaitytojų

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

lūkesčiais, kylančiais iš įpratimo matyti vienokias, o ne kitokias antraštes. Tai, kad naujienų portalų antraštės yra atpažįstamos skaitytojų, liudija, kad esama tam tikrų joms būdingų bruožų, būtent dėl kurių jos ir tampa atpažįstamos kaip antraštės. Šiame straipsnyje pristatytos įžvalgos ir praktinis jų tikrinimas, be kita ko, parodo ir reikiamybę pasirinkti tinkamiausią tyrimo priemonę prie kiekvieno atskiro teksto: tinkamas teorines nuostatas pritaikius nagrinėjant konkrečius tekstus galima atrasti naujų, neįprastų tų tekstų ypatybių arba į įprastas pažvelgti naujai.

Literatūros sąrašas

- Bakhtin, M. M. 1986. *Speech Genres and Other Late Essays*. Austin: University of Texas Press.
- Bawarshi, A. S. 2000. The Genre Function. *College English* 62 (3), 335–360.
- Bazerman, C. 1997. The life of genre, the life in the classroom. *Genre and Writing: Issues, Arguments, Alternatives*. W. Bishop and H. Ostrom (eds.). Portsmouth, NH: Boynton / Cook-Heinemann. 19–26.
- De Beaugrande, R. and W. Dressler. 1981. *Introduction to Text Linguistics*. London: Longman.
- Bitinienė, A. 2007. *Publicistinis stilius*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
- Brinker, K. 1997. *Linguistische Textanalyse: Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden*. Berlin: Erich Schmidt.
- Brown, J. S. and P. Duguid. 2000. *The Social Life of Information*. Boston, MA: Harvard Business School Press.
- Crystal, D. 2003. *A Dictionary of Linguistics & Phonetics*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Croce, B. 1968. *Aesthetic*. New York: Noonday Press.
- Derrida, J. 2000. The law of genre. *Modern Genre Theory*. D. Duff (ed.). London: Longman. 219–231.
- Devitt, A. J. 1993. Generalizing about genre: new conceptions of an old concept. *College Composition and Communication* 44, 573–586.
- Dubrow, H. 1982. *Genre*. London: Methune.
- Fix, U. 2009. Stand und Entwicklungstendenzen der Textlinguistik. *Deutsch als Fremdsprache* 46 (1), 11–20.
- Frye, N. 1957. *Anatomy of Criticism: Four Essays*. Princeton: Princeton University Press.
- Frow, J. 2006. *Genre*. London: Routledge.

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.

Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

- Fuertes-Olivera, P. A., M. Velasco-Sacristan, A. Arribas-Bano and E. Samaniego-Fernandez. 2001. Persuasion and advertising in English: metadiscourse in slogans and headlines. *Journal of Pragmatics* 33 (8), 1291–1307.
- Gansel, Ch. 2011. *Textsortenlinguistik*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Gansel, Ch. and F. Jürgens. 2007. *Textlinguistik und Textgrammatik. Eine Einführung*. Aufl. 2. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Halliday, M. A. K. 1977. Text as semantic choice in social contexts. *Grammars and Descriptions. Studies in Text Theory and Text Analysis* 1, 176–225.
- Halliday, M. A. K. 1978. *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning*. London: Edward Arnold.
- Heinemann, W. 2000. Textsorten. Zur Diskussion um Basisklassen des Kommunizierens. Rückschau und Ausblick. *Textsorten. Reflexionen und Analysen* 1, 9–29.
- Humez, A., N. Humez and R. Flynn. 2010. *Short Cuts. A Guide to Oaths, Ring Tones, Ransom Notes, Famous Last Words, and Other Forms of Minimalist Communication*. Oxford: Oxford University Press.
- Yates, J. and W. J. Orlikowski. 1992. Genres of organizational communication: a structural approach to studying communication and media. *Academy of Management Review* 17 (2), 299–326.
- Jameson, F. 1981. *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. Ithaca: Cornell University Press.
- Kalinauskaitė, D. 2014. *Struktūriniai ir semantiniai naujienų portalų antraščių ypatumai*. Magistro darbas. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Kavanoz, S. 2005. Ideologies reflected through language: a study of headlines. *Sakarya University Journal of Educational Faculty* 10, 49–59.
- Kontutytė, E. 2010a. Deutsche und litauische Klappentexte aus textlinguistischer Perspektive. *Kalbotyra* 62 (3), 75–94.
- Kontutytė, E. 2010b. Germanistinės teksto lingvistikos tradicija: nuo teksto kaip „transfazinio vieneto“ iki prototipinio teksto. *Filologija* 15, 71–82.
- Koženiauskienė, R. 2013. *Retorinė ir stilistinė publicistinių tekstų analizė*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.

Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

Kress, G. 1989. *Linguistic Processes in Sociocultural Practice*. Oxford: Oxford University Press.

Lewis, D. M. 2003. Online news: a new genre? *New Media Language*. J. Aitchison and D. M. Lewis (eds.). London / New York: Routledge. 95–104.

Liepinytė-Kytrienė, D. 2013. Antraščių-faktinių teiginių poveikio priemonės interneto portale Delfi.lt. *Taikomoji kalbotyra* 2, 1–35.

Maceina, A. 2004. *Raštai IX*, sud. A. Rybelis. Vilnius: Margi raštai.

Marcinkevičienė, R. 2004. Spaudos žanrų tipologija: vakarietiškoji patirtis. *Darbai ir dienos* 38, 191–234.

Marcinkevičienė, R. 2006. Internetinių straipsnių komentarai žanriniu aspektu. *Filologija* 11, 57–60.

Marcinkevičienė, R. 2008. *Žanro ribos ir paribiai. Spaudos patirtys*. Vilnius: Versus aureus.

Miller, C. R. 1984. Genre as social action. *Quarterly Journal of Speech* 70, 151–167.

Miller, C. R. 1994. Genre as a social action. *Genre and the New Rhetoric*. A. Freedman and P. Medway (eds.). London: Taylor and Francis. 20–35.

Schneider, K. 2000. The emergence and development of headlines in English newspapers. *English Media Texts – Past and Present: Language and Textual Structure*. F. Ungerer (ed.). Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 45–66.

Sonesson, G. 1998. The concept of text in cultural semiotics. *Sign System Studies* 26, 88–114.

Stubbs, M. 1996. *Text and Corpus Analysis: Computer-Assisted Studies of Language and Culture*. Cambridge: Blackwell Publishers.

Stubbs, M. 2001. *Words and Phrases: Corpus Studies of Lexical Semantics*. Oxford: Blackwell Publishers.

Swales, J. M. 1990. *Genre Analysis: English in Academic and Research Settings*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tereszkiewicz, A. 2012. Lead, headline, news abstract? – Genre conventions of news sections on newspaper websites. *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis* 129, 211–224.

Todorov, T. 2000. The origin of genres. *Modern Genre Theory*. D. Duff (ed.). London: Longman. 193–209.

Utka, A. 2004. *Statistinis tekstų funkcijų nustatymas*. Daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.

Ward, M. 2002. *Journalism Online*. New York, London: Focal Press.

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

White, S., P. Evans, C. Mihill and M. Tysoe. 1993. *Hitting the Headlines: Practical Guide to the Media*. Oxford: John Wiley and Sons.

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

Žanro apibrėžties klausimu

Danguolė Kalinauskaitė

Santrauka

Tekstų žanrai yra vienas pagrindinių teksto lingvistikos objektų, tačiau jų tyrimai sietini jau ne tik su šia kalbotyros mokslo šaka, nes tekstų žanrams tirti taikytina metodika gali būti labai įvairi, t. y. jų tyrimas – plačiai apimantis. Nuodugnus lingvistinis tekstų ir jų kalbos tyrimas neišvengiamai peržengia kelių kalbotyros šakų ribas: jame susijungia semantikos, pragmatikos, teksto lingvistikos sričių teorija ir šių sričių tyrimuose taikomi metodai, o užsienio šalių praktika rodo, kad tokiuose tyrimuose (tiek diachroninio, tiek sinchroninio pobūdžio) ypač svarbus vaidmuo tenka tekstynų lingvistikai. Pasakytina ir dar daugiau: yra kalbama netgi apie tekstų žanrų lingvistiką (žr. Heinemann 2000, Gansel 2011).

Straipsnyje siūloma į žanrą pažvelgti ne tik kaip į tam tikrų teksto konvencijų rinkinį, bet ir kaip į prasmingą komunikacinį veiksma. Šiuo atžvilgiu svarbiu žanro kriterijumi tampa jo atpažįstamumas. Straipsnio tikslas – parodyti, kad pasirinkus minėtą požiūrį į žanrą ir atsirėmus į žanro atpažįstamumo aspektą bet kokie tekstai, net ir trumpieji, nors iš tradicijos ir būtų laikomi nesavarankiškais, galimi tirti kaip savarankiški, kuriami pagal tam tikras žanro taisykles, kurios juose yra atpažįstamos. Savarankiškais šiame straipsnyje laikomi savarankiškai funkcionuojantys komunikaciniu požiūriu prasmingi tekstiniai vienetai. Komunikaciniu požiūriu prasmingais čia vadinami tokie tekstai, kuriais jų adresantai siekia perduoti tam tikrą informaciją, žinią, emocijas, nuostatas ir pan., t. y. komunikuoja su tekstų adresatais, o šie jiems perteikiamus tekstus suvokia ir atpažįsta kaip tam tikrų komunikacinių situacijų išraiškas.

Teoriniam pamatui pagrįsti atlikta eksperimentinė apklausa, kurios objektu pasirinktos naujienų portalų antraštės. Apklausa siekta išsiaiškinti, kaip interneto vartotojai žvelgia į antraštes naujienų portaluose. Šiuo atveju apklausa reikalinga tam, kad būtų galima pamatyti, kaip žanras siejasi su skaitytojų lūkesčiais, kylančiais iš įpratimo matyti vienokias, o ne kitokias antraštes. Iš respondentų atsakymų numanytina, kad naujienų portalų antraštės galimos suvokti kaip komunikacinį tikslą ir priemones jam pasiekti turintys tekstai, kuriami ne bet kaip, o sąmoningai taip, kad tas tikslas būtų pasiektas. Dėl to esama tam tikrų antraštėms būdingų bruožų, padedančių jas atpažinti kaip antraštes.

Kalinauskaitė, D. Žanro apibrėžties klausimu.
Taikomoji kalbotyra 2014 (5), www.taikomojikalbotyra.lt

On the definition of genre

Danguolė Kalinauskaitė

Summary

Text genres fall within the scope of interest of text linguistics. However, genre studies are not limited to this branch of linguistics, because the methods appropriated for this kind of studies vary to a large extent. An in-depth linguistic study of texts and their language inevitably goes beyond the limits of a few branches of linguistics: it combines the theory of semantics, pragmatics and text linguistics, including their methods. Moreover, corpus linguistics seems to be of specific importance in this kind of studies, including both the diachronic and synchronic aspects of study. Some researchers treat text genre linguistics as a separate branch of linguistics (see Heinemann 2000, Gansel 2011).

The present paper suggests that the understanding of genre should not be limited to a certain set of textual conventions; it could be treated as a meaningful communicative action. In this context, genre recognition by informants seems to be of paramount importance. This approach to the genre, including the invocation of genre recognition, is fundamental in arguing that any texts, even short ones, could be analyzed as independent and produced under certain genre rules identified in the texts. The author of this paper adheres to the view that text units meaningful in communication and functioning without reference to other texts should be regarded as independent texts. Texts meaningful in communication refer to those conveying information, emotions, attitudes, etc., i. e. the addressers of such texts communicate with their addressees, and the latter perceive and recognise such texts as an expression of certain communicative situations.

This paper discusses headlines in the news portals as one of the objects of independent text studies to substantiate the theoretical foundation introduced in the paper. It also presents the results of a pilot survey carried out to identify how internet users perceive headlines in the news portals. The results of the survey suggest that headlines in the news portals could be perceived as texts with a communicative purpose and the means to achieve it. Therefore headlines could be treated as characterized by certain attributes that help identify them as specific texts.

Įteikta 2014 m. liepos mėn.

Paskelbta 2014 m. gruodžio mėn.